

Mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja učenika osnovne škole

Tkalčić, Tea

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:541031>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

**MOGUĆNOSTI PREVENCIJE ELEKTRONIČKOG NASILJA
UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE**

Diplomski rad

Tea Tkalčić

Zagreb, 2022.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za pedagogiju

**MOGUĆNOSTI PREVENCIJE ELEKTRONIČKOG NASILJA UČENIKA OSNOVNE
ŠKOLE**

Diplomski rad

Tea Tkalčić

Mentorica: prof. dr. sc. Dejana Bouillet

Zagreb, 2022.

Zahvala

Zahvaljujem svojoj mentorici, prof. dr. sc. Dejeni Bouillet na savjetima i podršci pri izradi diplomskog rada.

Veliko hvala mojim roditeljima, Luciji i Josipu, što su mi omogućili obrazovanje te uvijek bili neizmjerena podrška. Hvala sestri Ani i bratu Leu što su uvijek bili tu za mene i nikada nisu sumnjali u moj uspjeh.

Hvala i svim prijateljima koji su na bilo koji način doprinijeli mom obrazovanju.

Posebno hvala Teni koja mi je prve tri godine studiranja ispunila najljepšim uspomnama, a sada me čuva s neba.

Mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja učenika osnovne škole

Sažetak

Cilj ovog diplomskog rada bio je analizirati mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja među djecom i mladima koje provode osnovne škole u sklopu svoga rada. Rad se sastoji od teorijskog dijela koji obuhvaća određivanje pojma elektroničko nasilje, njegove najčešće oblike te posljedice. Naglasak je posebno stavljen na neke od načina prevencije elektroničkog nasilja u Hrvatskoj, izazove u prevenciji te važnost evaluacije takvih programa. Drugim dijelom rada obuhvaćen je istraživački dio u kojem su se kvalitativno analizirali preventivni programi šest osnovnih škola u Koprivničko-križevačkoj županiji s naglaskom na elektroničko nasilje. Osim analize preventivnih programa unutar školskih kurikulumata te godišnjih planova i programa, proveden je polustrukturirani intervju s učenicom i učenikom dvije osnovne škole iz uzorka kako bi se dobio dublji uvid u doživljaj programa prevencije elektroničkog nasilja njihovih škola. Rezultati pokazuju kako škole uglavnom imaju detaljno razrađene programe prevencije elektroničkog nasilja te ih najčešće provode tijekom Dana sigurnijeg Interneta te putem radionica i različitih aktivnosti. Dio škola iz uzorka aktivnosti prevencije elektroničkog nasilja provodi kroz nastavu informatike tijekom cijele godine. Očekivano, iako se načini prevencije elektroničkog nasilja ne podudaraju kod svih škola, programi prevencije se aktivno provode u svim školama.

Ključne riječi: elektroničko nasilje, prevencija, školski preventivni programi, učenici osnovne škole

Possibilities of prevention of cyberbullying among elementary school students

Abstract

The aim of this thesis was to analyze the possibilities of prevention of cyberbullying among children and young people carried out by elementary schools as part of their work. The paper consists of a theoretical part that includes the definition of the term cyberbullying, its most common forms and consequences. Special emphasis is placed on some of the ways to prevent electronic violence in Croatia, challenges in prevention and the importance of evaluating such programs. The second part of the paper includes a research part in which preventive programs of six primary schools in Koprivnica-Križevci County were qualitatively analyzed with an emphasis on cyberbullying. In addition to the analysis of preventive programs within the school curriculum and annual plans and programs, a semi-structured interview was conducted with students from two elementary schools from the sample in order to gain a deeper insight into the experience of the cyberbullying prevention program of their schools. The results show that schools generally have detailed programs for the prevention of cyberbullying and most often implement them during the Safer Internet Day and through various activities. Part of the sample of schools implements cyberbullying prevention activities through Computer science classes throughout the year. As expected, although the methods of preventing cyberbullying do not coincide in all schools, prevention programs are actively implemented in all schools.

Key words: cyberbullying, prevention, school preventive programs, elementary school students

Sadržaj

Uvod	1
Utjecaj razvoja tehnologija na djecu i mlade u suvremenom kontekstu	2
Terminološko određenje elektroničkog nasilja	3
Razlika između elektroničkog nasilja i zlostavljanja	4
Razlikovanje elektroničkog nasilja od tradicionalnog nasilja	5
<i>Tradicionalno nasilje</i>	5
<i>Elektroničko nasilje</i>	6
Karakteristike elektroničkog nasilja	7
Najčešći oblici elektroničkog nasilja	9
Preklapanja tradicionalnog i elektroničkog nasilja	15
Sudionici elektroničkog nasilja	16
Prediktori elektroničkog nasilja	18
Posljedice elektroničkog nasilja	20
Izazovi u sprečavanju elektroničkog nasilja	23
Utjecaj školske klime na elektroničko nasilje učenika	26
Prevenција elektroničkog nasilja	28
<i>Svijest o mogućnosti pojave elektroničkog nasilja</i>	30
<i>Izazovi kod implementacije preventivnih programa u školama</i>	33
<i>Reagiranjе škole u slučaju pojave elektroničkog nasilja</i>	33
<i>Preventivni programi na području Hrvatske</i>	34
<i>Evaluacija programa prevencije elektroničkog nasilja</i>	36
Metode istraživanja	38
<i>Određenje predmeta istraživanja</i>	38
<i>Cilj istraživanja</i>	39
<i>Uzorak</i>	39
<i>Metoda prikupljanja podataka</i>	39
<i>Metoda obrade podataka</i>	40
Rezultati i rasprava	41
<i>Dan sigurnijeg Interneta</i>	41
<i>Projekti i aktivnosti s ciljem prevencije elektroničkog nasilja</i>	43
<i>Prevenција elektroničkog nasilja iz perspektive učenika</i>	44
<i>Pravilnici i protokoli kao mogućnost prevencije elektroničkog nasilja</i>	46
<i>Obrazovanje roditelja s ciljem prevencije elektroničkog nasilja</i>	46
Zaključak	48
Literatura	50

Uvod

Jedna od mnogih posljedica globalnog razvoja jest nezaustavljiv razvoj tehnologija i digitalne komunikacije. Korištenje Interneta je unazad nekoliko godina neupitno postalo dio svakodnevnog života ljudi. I dok stariji naraštaji pamte život prije pojave Interneta i snalaženje u svakodnevnim situacijama bez svih mogućnosti i pomoći koje nudi Internet, životi mladih naraštaja su već od prvih dana prožeti utjecajima Interneta i osposobljavanjem za njegovo korištenje. Osim prednosti koje virtualni svijet Interneta nudi, stalna i široko rasprostranjena povezanost ljudi koje takav prostor omogućava predstavlja i pogodno mjesto za nasilje kojemu svi njegovi korisnici mogu biti izloženi. Osim Interneta, kao jedna od posljedica razvoja tehnologija koja predstavlja rizik za razvoj nasilja jest i korištenje mobilnih telefona. Elektroničko nasilje (eng. *cyberbullying*) noviji je problem koji zbog nezaustavljivog razvoja tehnologija postaje sve učestaliji u suvremenom svijetu, a kojemu se zbog relativno novije prirode i dalje pristupa nespremno. "Upravo iz razloga što se odvija u virtualnom prostoru i ne ostavlja vidljive posljedice kao neki drugi oblici zlostavljanja, teško se prepoznaje, a još teže prevenira" (Jeleč, Buljan Flander, Raguž, Prijatelj i Vranjican, 2020: 472). Jedan od razloga nedovoljno brze prevencije ili reagiranja na uočeno elektroničko nasilje jest i u podjeli odgovornosti. I dok roditelji nerijetko smatraju kako nemaju dovoljno znanja i vremena za pravovremeno reagiranje na nasilje preko društvenih mreža, ali i da nemaju mogućnosti provoditi stalnu kontrolu nad djetetovim korištenjem tehnologija, škola je često u poziciji da ne zna je li njezin zadatak reagirati na elektroničko nasilje jer se ono ne događa nužno u prostoru škole. U prilog motivaciji za bavljenje ovom temom ide i činjenica kako se korištenje tehnologija unazad nekoliko godina sve više uključuje u nastavu učenika. Osim što se u vrijeme pandemije izazvane virusom COVID-19 nastava prebacila na digitalne platforme, sve je češći slučaj korištenja raznih društvenih mreža za dijeljenje obavijesti i zadaće učenicima od strane nastavnika vezano za školske obveze. Takve grupe na društvenim mrežama nerijetko postaju pogodno mjesto za konflikte, pa i nasilje među učenicima, a školu stavlja u izravnu vezu s nasiljem. Stoga je u suvremeno vrijeme prožeto razvojem tehnologija koje neizbježno utječu na sve ljude već od najranije dobi neophodno da škola kao jedan od najvažnijih činitelja društvenog utjecaja u djetetovom životu bude učinkoviti akter u prevenciji i pravovremenom reagiranju na elektroničko nasilje koje se može javiti među učenicima.

Utjecaj razvoja tehnologija na djecu i mlade u suvremenom kontekstu

U skladu s kontinuiranim razvojem tehnologija, mogućnosti za komunikaciju i interakciju između korisnika tih tehnologija, uključujući i djecu, postaju sve veće i rasprostranjenije. Kako popularnost društvenih medija ne jenjava, već eventualno dolazi do izmjene popularnosti određenih društvenih mreža te aplikacija, to sa sobom donosi i određene rizike kojima se korisnici izlažu.

Za razliku od starijih generacija kojima je digitalna komunikacija zahvatila tek određeni dio života, točnije od njenog intenzivnijeg razvoja, mlađe generacije od prvih dana života poznaju svijet isključivo obilježen digitalnim razvojem i prožet, između ostalog, komunikacijom na daljinu, što je za njih potpuno uobičajeno. Upravo zbog činjenice kako je takav način života i virtualna stvarnost kao njegov dio za djecu i mlade u potpunosti normaliziran, povećanu pažnju treba posvetiti tome kako razvoj tehnologija i njihovo korištenje utječe na djecu i mlade te kako ih se može zaštititi od njihovih negativnih utjecaja. Unatoč svim prednostima koje tehnologije nude, njihove posljedice ovise o tome na koji se način one upotrebljavaju, a u rukama korisnika čija je namjera povrijediti ili zloupotrijebiti druge one postaju moćno oružje. Ono zbog čega je nužno osvijestiti opasnost i posljedice koje elektroničko nasilje donosi sa sobom leži i u činjenici kako se ono mnogo puta ne doživljava ozbiljnim problemom zbog nedostatka konsenzusa oko njegovog određenja i određenja aktera koji bi trebali sudjelovati u prevenciji i reagiranju na isto. Razlog tome leži i u razmjerno novoj pojavi ovakve vrste nasilja, gdje dolazi do konflikta između prožetosti suvremenog života digitalnim tehnologijama (osobito života djece) te često nepripremljenosti odraslih da prikladno i pravovremeno preveniraju, ali i reagiraju na elektroničko nasilje.

Terminološko određenje elektroničkog nasilja

Elektroničko nasilje relativno je novi oblik nasilja koji zbog svoje sve veće učestalosti unazad nekoliko godina biva temom sve većeg broja istraživanja. Iako se u engleskom govornom području za ovu vrstu nasilja koristi termin „cyberbullying“, koji se nerijetko koristi i u domaćoj literaturi, u nas se često koriste i sinonimi poput virtualnog nasilja, nasilja korištenjem tehnologija, online nasilja, e-nasilja i sl. Bez obzira na termin koji se koristi, ono se uvijek manifestira korištenjem određene vrste tehnologije, bilo to računalo, tablet, mobilni uređaj, online kamera u stvarnom vremenu ili bilo koji drugi elektronički uređaj (Ciboci, 2014).

Razlike u pojmovnom određenju elektroničkog nasilja različitih autora najčešće se vide u dodavanju i/ili naglašavanju određenih elemenata takve vrste nasilja. Haber i Haber (2007, prema Walker, Sockman, Koehn, 2011: 32) elektroničkim nasiljem smatraju uporabu informacijske i komunikacijske tehnologije poput elektroničke pošte, sinkronih pričalica, mobitela, tekstualnih poruka, internetskih stranica ili blogova kako bi se promoviralo namjerno i štetno ponašanje od strane pojedinca ili skupine s namjerom da se našteti drugoj osobi. S druge strane, Willard (2004: 2) objašnjava elektroničko nasilje u nešto užem smislu, odnosno kao „slanje ili objavljivanje povređujućih tekstova ili slika posredstvom Interneta ili drugih digitalnih komunikacijskih sredstava“. Walker (2014, prema Jeleč i sur., 2020) pak napominje kako se prihvaćena definicija vršnjačkog nasilja koja uključuje i aspekt namjere ne može u potpunosti primijeniti na razumijevanje elektroničkog nasilja, s obzirom na to da ono ne mora uključivati namjeru da se nekome nanese šteta ili bol. S druge strane, Pettalia, Levin i Dickinson. (2013) fokus stavljaju na elektroničko nasilje među djecom i mladima, pa pod takvo nasilje smatraju svaku vrstu komunikacije kojom dijete biva napadnuto od strane drugog djeteta ili pak određene skupine djece korištenjem mobilnih uređaja ili Interneta. Ono što većina definicija elektroničkog nasilja obuhvaća jest to da ono uključuje uvredljive poruke i pozive s ciljem zastrašivanja i ucjene žrtve, vrijeđanje i izrugivanje na društvenim mrežama, dijeljenje privatnih poruka bez znanja te širenje laži o žrtvi te na taj način ugrožavanja njenog ugleda. Ciljevi takvih ponašanja najčešće su: uznemiravanje, napadi na privatnost, poticanje grupne mržnje, vrijeđanje te širenje uvredljivih i nasilnih komentara. Elektroničko se nasilje također smatra kroskulturalnim fenomenom budući da njegovo pojavljivanje ne ovisi o mjestu stanovanja žrtve i počinitelja, već je ono jedino uvjetovano pristupom Internetu ili mobilnom uređaju.

Unatoč sve većoj brojnosti istraživanja koja se bave elektroničkim nasiljem i nude statističke podatke vezane za rasprostranjenost ovakve vrste nasilja, njegovim žrtvama i sl., takvi podaci uvelike ovise o korištenoj metodologiji. Istraživanja najčešće daju podatke o razlikama među godinama i spolu te ostalim mogućim prediktorima elektroničkog nasilja. Ono na što je uglavnom stavljen fokus u istraživanjima elektroničkog nasilja jest povezanost uključenosti u elektroničko nasilje i negativnih posljedica, za koje se smatra da se tada javljaju češće nego kod tradicionalnog nasilja. Zbog svoje specifične etiologije, ali i virtualne stvarnosti kao novog konteksta u kojem se ova vrsta nasilja javlja, elektroničko je nasilje unazad nekoliko godina privuklo pažnju i ostalih znanstvenih područja poput medija i novinarstva, informacijskih znanosti, prava i sl.

Razlika između elektroničkog nasilja i zlostavljanja

U gotovo svakome radu koji se bavi elektroničkim nasiljem na početku se pokušava odrediti i definirati pojam ovakvog oblika nasilja, gdje se nerijetko pojmovi nasilje i zlostavljanje koriste kao sinonimi. Kako je već prethodno spomenuto, obzirom se kod tradicionalnih oblika nasilje najčešće smatra širim pojmom od zlostavljanja sukladno tome što se može očitovati na različite načine koje djeca mogu doživjeti, važno je i razlikovati elektroničko nasilje od zlostavljanja obzirom na ionako prisutne specifičnosti kojima je elektroničko nasilje obilježeno, a koje usporavaju njegovo potpuno razjašnjavanje.

Kako će se u ovome radu, zbog širine spektra nasilničkih postupaka u virtualnoj domeni, najviše koristiti termin elektroničko nasilje, smatram korisnim kratko pojašnjenje razlikovanja elektroničkog nasilja od elektroničkog zlostavljanja. Autor Olweus (1998) kriterijem zlostavljanja smatra slučaje gdje se nasilničko ponašanje vrši nad jednom osobom najmanje 2-3 puta mjesečno i češće, dok se manji broj postupaka nasilja (1-3 puta u posljednjih nekoliko mjeseci i rjeđe) smatra nasiljem, ali ne i zlostavljanjem.

Razlikovanje elektroničkog nasilja od tradicionalnog nasilja

Kao što se kod različitih pojmovnih određenja elektroničkog nasilja može uočiti, ona najčešće prate određivanje tradicionalnih oblika nasilja, pri čemu se najčešće uspoređuje fizičko i verbalno nasilje, vrijeđanje, širenje laži i sl., odnosno stavlja ga se u odnos s tradicionalnim oblikom nasilja koji sada nerijetko biva zamijenjen onim u virtualnoj sferi. Mnogi autori (Chibbaro, 2007, Kowalski i Limber, 2008) tako elektroničko nasilje smatraju nastavkom tradicionalnog nasilja, odnosno njegovim novim oblikom. Iako su oba oblika nasilja u mnogočemu slična, a neupitno u činjenici kako nikome ne donose dobro, elektroničko nasilje sa sobom povlači nove, specifične aspekte zbog kojih se nerijetko smatra opasnijim oblikom nasilja naspram onog tradicionalnog.

Tradicionalno nasilje

Tradicionalno nasilje može biti kategorizirano u dvije skupine: direktno i indirektno (Quiroz, Arnette i Stephens, 2006, prema Chibbaro, 2007). Direktno je nasilje najčešće ono koje je fizičke prirode te uključuje ponašanja poput udaranja, saplitanja, guranja, verbalne prijetnje i sl. Indirektno nasilje najčešće uključuje ponašanja poput isključivanja, širenja tračeva ili laži o žrtvi te ucjenjivanja. Treba naglasiti i kako je nasilje širi pojam od vršnjačkog zlostavljanja. Određeno ponašanje djece može se smatrati vršnjačkim zlostavljanjem ako ono uključuje: namjerno negativno postupanje, nanošenje štete drugom djetetu, obilježje opetovanosti te prisutnost neravnoteže moći između počinitelja i žrtve (Olweus, 1998, prema Strabić i Milaković, 2016). Nasilje među djecom ne mora nužno obuhvaćati sve navedene čimbenike, već djeca mogu činiti i puno širi niz nasilnih postupaka koji se mogu očitovati na različite načine.

Kod tradicionalnog oblika nasilja identiteti žrtve i počinitelja su poznati, kako međusobno, tako i drugim osobama koje se u tom trenutku nalaze u blizini činjenja nasilja. Samim time, postoji veća šansa da će osobe koje se nalaze u blizini reagirati te pomoći žrtvi nasilja. S druge strane, postoji mogućnost da se tradicionalno nasilje odvija i bez „publike“ ili pred manjom skupinom ljudi koji mogu svjedočiti nasilnom ponašanju. Jedna od osnovnih karakteristika tradicionalnih oblika nasilje jest već spomenuta neravnoteža snaga, koja se kod ovog oblika nasilja očituje u fizičkoj, psihološkoj ili socijalnoj nadmoći djeteta sklonog nasilnom ponašanju u odnosu na ono kojem je takvo ponašanje usmjereno (Strabić i Milaković, 2016), gdje snaga počinitelja osobito leži u fizičkoj nadmoći nad počiniteljem.

Budući da je nužna ta fizička interakcija, tradicionalno nasilje ograničeno je na trenutačni prostor gdje se odvija i vrijeme u kojem se odvija. Samim time ono prestaje, barem privremeno, kada vršnjaci više nisu u bliskom kontaktu. Kod tradicionalnih oblika nasilja češće je to da se vežu za školski kontekst, osobito zato što vršnjaci, odnosno žrtva i počinitelj najčešće polaze istu školu ili se nerijetko međusobno nalaze u blizini. Takav se oblik nasilja veže za školski kontekst i onda kada se događa na putu iz škole.

Škole također imaju više iskustva sa suzbijanjem tradicionalnih oblika nasilja s nizom već iskušanih i učinkovitih programa prepoznavanja i suzbijanja nasilja. Upravo zbog dugog niza godina gdje su se unutar školskog konteksta mogli pojaviti isključivo (i do tada jedino postojeći) tradicionalni oblici nasilja, škole i dalje nesporno preveniraju i dočekuju oblike elektroničkog nasilja među učenicima, kao što i nesporno reagiraju na njihovu pojavu. Tome u prilog ide i činjenica kako se tradicionalno, vršnjačko nasilje često događa u školskom kontekstu, čime škola postaje nezaobilazan akter koji mora reagirati na pojavu takvih ponašanja. S druge strane, elektroničko nasilje nije nužno vezano za školski kontekst, no često uključuje vršnjake koji polaze istu školu. Samim time, unatoč mogućoj pojavi zbuđenosti kod određivanja odgovornosti kod ovakvih oblika nasilja, škola je važan akter u suzbijanju elektroničkog nasilja već zbog potrebe poučavanja učenika znanjima i vještinama pravilnog ponašanja prilikom korištenja elektroničkih medija.

Elektroničko nasilje

Razvoj novih tehnologija, odnosno dostupnost elektroničkih medija u suvremenom životu omogućava da upravo ti mediji postanu sredstvo kojim se svakodnevno nasilje sve više širi i na virtualni svijet, stvarajući na taj način elektroničko nasilje. Upravo se zato elektroničko nasilje nerijetko smatra nastavkom tradicionalnog nasilja, odnosno jednim njegovim oblikom. Elektroničko nasilje prije svega ovisi o barem najosnovnijem stupnju korištenja elektroničkih uređaja, prije svega Interneta i/ili mobilnih uređaja (Vandebosch i Green, 2019). Samim time, najčešći oblici na koje se elektroničko nasilje manifestira jesu: uznemiravanje (eng. *harassment*), odnosno ponavljano slanje uvredljivih i uznemiravajućih poruka te njihova objava na mjestima vidljiva ostalim osobama, prijetnje na Internetu (eng. *cyberthreats*) usmjerene drugoj osobi, skupinama ili samome sebi, blaćenje (eng. *denigration*), odnosno širenje neistinitih i štetnih

informacija o osobi ili mijenjanje nečijih fotografija s ciljem nanošenja štete ugledu osobe, grubo online sukobljavanje (eng. *flaming*) koje uključuje izazivanje sukoba slanjem različitih uvredljivih ili vulgarnih poruka, pretvaranje (eng. *impersonation*), odnosno dešifriranje lozinki različitih profila te korištenje tuđeg ili lažnog identiteta u svrhu slanja ili objavljivanja kompromitirajućih sadržaja o drugima, iznuđivanje i širenje povjerljivih informacija (eng. *outing and trickery*) koje izlaganjem postaju dostupne široj javnosti s ciljem sramoćenja i blaćenja osobe, isključivanje na internetu (eng. *exclusion*) koje se očituje zabranjivanjem pristupa osobi ili skupinama određenim web stranicama ili grupama na društvenim mrežama te namjernim isključivanjem osobe s različitih lista online prijatelja, uhođenje na internetu (eng. *cyberstalking*), tj. opetovano slanje prijetećih ili uznemiravajućih poruka koje rezultiraju strahom osobe za vlastitu sigurnost (Strabić i Milaković, 2016).

Karakteristike elektroničkog nasilja

Upravo zbog mlade prirode ovakvog oblika nasilja, ali i još nedovoljne istraženosti načina njegovog sprječavanja te specifičnih karakteristika, elektroničko se nasilje nerijetko smatra opasnijim oblikom nasilja te zahtijeva izdvajanje specifičnosti koje ga razlikuju od tradicionalnih oblika nasilja. One karakteristike elektroničkog nasilja za koje se brojni autori slažu kako ga diferenciraju od tradicionalnog nasilja jesu doseg, tj. broj ljudi koji može vidjeti nasilje koje se odvija u virtualnoj sferi, postojanje mogućnosti anonimnosti počinitelja te njegova kontinuiranost, odnosno izloženost nasilju tijekom vremena (Jeleč i sur., 2020).

Obzirom na stalno sudjelovanje velikog broja ljudi u aktivnostima unutar virtualne domene ili posredstvom komunikacijskih uređaja, teže je obuzdati i kontrolirati ponašanja kojima se nanosi šteta drugim osobama. Samim time, nasilnička ponašanja te šteta koja se njima nanosi žrtvi vidljivi su velikom broju ljudi. Jednako tako, i „publika“, odnosno osobe koje svjedoče nasilnim oblicima ponašanja vrlo lako mogu postati sudionicima nasilja ako mu se priključe. Osobe koje svjedoče raznim oblicima elektroničkog nasilja mogu njegov sadržaj u bilo kojem trenutku poslati, podijeliti, ili učiniti dostupnim i drugim osobama te na taj način proširiti štetu koja se nanosi žrtvi. Iako objava sadržaja s ciljem omalovažavanja osobe najčešće predstavlja jednokratni nasilni čin, a ne nužno opetovano zlostavljanje, svaki novi komentar, broj pregleda i

slične radnje mogu kod žrtve voditi ponovljenom doživljaju izloženosti nasilju (Vejmelka, Strabić i Jazvo, 2016).

Ono što se smatra jednom od glavnih karakteristika elektroničkog nasilja koja ga i čini posebno opasnim jest to da se ono najčešće izvodi oblicima komunikacije u kojima identitet počinitelja može biti skriven. Dok je kod tradicionalnog nasilja žrtva upoznata s time tko je počinitelj, obzirom da se s njime najčešće izravno suočava, te je velika šansa da će pokušati izbjeći nasilje, kod elektroničkog nasilja ne postoji ta mogućnost. U elektroničkom vršnjačkom nasilju počinitelj nasilja ostaje anonimn i može se skrivati iza privremenih adresa e-pošte, nadimaka ili iza nepoznatog broja mobitela. Upravo ta anonimnost koja je omogućena prilikom korištenja različitih oblika elektroničke komunikacije daje počiniteljima osjećaj slobode da mogu činiti različite oblike nasilja bez straha da će njihovo nepoštivanje ograničenja biti otkriveno. Samim time, zastrašujuća je činjenica kako posredstvom elektroničke komunikacije svaki korisnik može bilo kome upućivati svakojaki sadržaj, a da pritom postoji vrlo dobra šansa da njegov identitet ostane potpuno nepoznat osobi kojoj je sadržaj upućen. Osim već navedenog osjećaja slobode koji anonimnost daje počiniteljima, oni će nerijetko nastavljati s nasilnim oblicima ponašanja upućenim žrtvi zbog nemogućnosti viđenja reakcije žrtve. Uvjeren da ga je zahvaljujući anonimnosti teže otkriti, počinitelj slobodnije poseže za neprikladnim postupcima prema žrtvi, a na taj način i izbjegava suočavanje licem u lice te je u nemogućnosti doživjeti reakciju žrtve. S druge strane, žrtva zbog anonimnosti ne može znati da li nasilje nad njom vrši jedna ili više osoba, kao i to da li ona tu osobu poznaje ili ne. Jednako tako postoje osobe koje zloupotrebljavaju internet i anonimnost za manipuliranje i pridobivanje djece i mladih na nepoželjna ponašanja, posebno radi zadovoljenja seksualnih želja i potreba (UNICEF, 2010). Upravo zbog karakteristike anonimnosti i ovakvih posljedica koje ona omogućuje, žrtve elektroničkog nasilja često budu izložene velikom stresu i osjećaju bespomoćnosti, dok odraslima bude teže otkriti tko je počinitelj koji stoji iz nasilja te na koje načine reagirati i prevenirati ponovno javljanje nasilja.

Jedan od najčešćih uzroka zbog kojih elektroničko nasilje bude opetovano te može trajati kroz određeno vrijeme jest to što počinitelj ne može u potpunosti percipirati štetu koju nanosi žrtvi. Upravo zbog nemogućnosti da osoba vidi reakciju druge osobe na aktivnosti u virtualnoj domeni, različiti oblici elektroničkog nasilja mogu se događati bez izravne namjere da se nanese šteta

drugoj osobi. Za razliku od tradicionalnog nasilja, odnosno nasilja u neposrednoj interakciji gdje osoba može doživjeti bol koju žrtva osjeća kada se vrši nasilje nad njom, zbog smanjenja vizualnih i kontekstualnih znakova u online okruženju smanjuje se osjetljivost počinitelja za učinke vlastitog ponašanja u stvarnom svijetu (Benzmiller, 2013, prema Gosarić, 2018).

Kao što je već spomenuto, za razliku od tradicionalnog nasilja čija je karakteristika namjera da se drugoj osobi nanese šteta, kod elektroničkog nasilja nije nužno da ona mora postojati. Preciznije, zbog kompleksnosti virtualnog svijeta i različitih mogućnosti komunikacije koje on nudi, a da se pritom ne vide reakcije primatelja poruka, osoba može počinuti štetu drugoj osobi bez da je toga svjesna. Interpretacija poruka koje primatelj dobije prepuštena je samo njemu, budući da nema popratnog govora tijela, odnosno paralingvističkih znakova koji bi pomogli da se poruka shvati onako kako je prvotno zamišljeno. Upravo zbog toga što će žrtva namjeru različitih oblika elektroničkog nasilja interpretirati na svoj način, tu komponentu nije opravdano promatrati iz perspektive "žrtve", jer će ona vjerojatno percipirati da je nasilje kojem je izložena počinjeno s namjerom, čak i kada to zapravo nije (Vejmelka i sur., 2016).

Navedene karakteristike omogućuju počiniteljima dodatni osjećaj moći nad žrtvom, dok žrtva često osjeća bespomoćno te kako ne može ni na koji način izbjeći nasilje dok se ono događa u virtualnoj sferi.

Najčešći oblici elektroničkog nasilja

Uključenost djece u elektroničko nasilje često se manifestira u njegovim različitim oblicima. Proučavajući prethodne radove u području elektroničkog nasilja, možemo zaključiti kako su se oblici elektroničkog nasilja sve donedavno kategorizirali na temelju medija ili njihovih tehnoloških modaliteta preko kojih se nasilje odvijalo. Sukladno tome, najčešće se govorilo o nasilju preko mobitela ili Interneta, no uzimajući u obzir ubrzani napredak tehnologije, može se reći kako je ova klasifikacija zastarjela. "Zbog toga se danas novije kategorizacije oblika elektroničkog nasilja češće temelje na ponašanju ili djelovanju pojedinca" (Raskauskas i Stolz, 2007, prema Bilić, 2014: 75).

Podjela oblika elektroničkog nasilja prema vrsti djelovanja (jedinstveni obrasci ponašanja nasilnika) smatra se i njegovom najširoj podjelom, pa se najčešće doživljenim oblicima

elektroničkog nasilja smatra: vrijeđanje porukama, uznemiravanje, uhođenje i zastrašivanje, klevetanje, razotkrivanje, isključivanje, videosnimanje napada te sekstiranje (Bilić, 2018). S druge strane, autorica Willard (2007) je među prvima iznijela ponešto proširenu podjelu, prema kojoj se oblici elektroničkog nasilja danas najčešće klasificiraju, a ta podjela obzirom na vrstu djelovanja razlikuje: vrijeđanje, uznemiravanje, ogovaranje i klevetanje, krađu digitalnog identiteta ili lažno predstavljanje, razotkrivanje, obmanjivanje, isključivanje te uhođenje.

Vrijeđanje porukama (eng. *flaming*) jedan je od najčešćih oblika elektroničkog nasilja, a odnosi se na žestoku raspravu s lošim namjerama između dvaju ili više vršnjaka koja uključuje razmjenu uvredljivih, grubih i vulgarnih riječi, pogrdnih imena, ali i prijetnji (Willard, 2007). Ono se najčešće odvija putem mobitela, društvenih mreža, Interneta ili online igrica, a može se odvijati između određenih osoba na privatan način ili javno pred publikom (npr. javne svađe u komentarima ili grupama). Česti razlog ovakvog ponašanja jest sukob različitih mišljenja, gdje se kao posljedica toga javlja napad na žrtvu s ciljem ponižavanja i povređivanja.

Elektroničko uznemiravanje (eng. *harassment*) odnosi se na učestalo slanje uvredljivih, prijetećih i uznemirujućih poruka žrtvi od strane druge osobe. Ono se najčešće odvija bez publike, odnosno u privatnoj komunikaciji između počinitelja i žrtve, uključujući društvene mreže, pozive i slanje SMS poruka. Ako se takav oblik elektroničkog nasilja odvija u prostoru koji je nešto više javan, najčešće je to uznemiravanje u raspravama, na stranicama ili grupama na društvenim mrežama. Ono što razlikuje elektroničko uznemiravanje od vrijeđanja jest da se ono učestalo ponavlja i traje kroz duži vremenski period (Willard, 2007). Pod uznemiravanje može spadati i seksualno uznemiravanje koje se odnosi na dijeljenje poruka, slika i videozapisa seksualnog sadržaja, ali i ponižavajućih seksualnih komentara, zbog čega je ono vrlo slično sa sekstiranjem. Seksualno se uznemiravanje najčešće odvija među adolescentima u dobi od 13 do 18 godina, pri čemu su žrtve većinom djevojke i mladi pripadnici LGBT zajednice (Van Royen i sur., 2015, prema Bilić, 2018).

Elektroničko ogovaranje i klevetanje (eng. *denigration*) obuhvaća širenje glasina, lažnih informacija i neistina o žrtvi s ciljem nanošenja štete njenom ugledu, ali i kako bi se naštetili njezini odnosi s drugim osobama. Samim time, ovaj oblik nasilja može uključivati i širenje izmijenjenog sadržaja o žrtvi (npr. preoblikovan tekst ili digitalno izmijenjene fotografije) kako bi osobe koja su publika stekle pogrešni dojam o žrtvi (Social Media Victims Law Center). Za

razliku od drugih oblika elektroničkog nasilja, kod ogovaranja i klevetanja žrtva najčešće nije direktan primatelj takvog sadržaja i poruka, već se nasilje ciljano događa preko posrednika, odnosno počinitelj najčešće namjerno koristi javne platforme kako bi sadržaj i poruke vidjelo što više ljudi.

Krađa digitalnog identiteta (eng. *impersonation*) označava krađu lozinki korisničkih računa te lažno predstavljanje s ciljem nanošenja štete žrtvi ili kako bi se naštetio njezin ugled (Reznik, 2013, prema Bilić, 2018). Kako bi se počinitelj lažno predstavljao kao žrtva, nije nužno da mora doći do lozinke njenih profila, već počinitelj može i sam kreirati novi profil u žrtvino ime kako bi se predstavljao kao ona te neprimjereno komunicirao s drugim osobama s ciljem nanošenja štete. Kako bi se nanijela šteta žrtvi, česti su slučajevi da počinitelj putem lažnih profila objavljuje neprikladan sadržaj do kojeg je dospio prilikom provaljivanja u račun, kao i da odaje povjerljive informacije o žrtvi. Može doći i do toga da počinitelj lozinki računa žrtve ne pristupi protuzakonito, već ju žrtva svojevolumno daje unutar romantične ili prijateljske veze, a počinitelj uslijed prekida to se iskorištava na štetu žrtve.

Elektroničko razotkrivanje (engl. *outing*) povezano je s nekoliko prethodno navedenih oblika elektroničkog nasilja, a odnosi se na zlonamjerno je i neovlašteno javno objavljivanje ili prosljeđivanje privatnih poruka, tajni i fotografija koje nisu namijenjene širokoj javnosti (Willard, 2007). Tu se najčešće radi o privatnim, pa i intimnim razgovorima između počinitelja i žrtve i/ili o neprimjerenim sadržajima, čije objavljivanje može biti ponižavajuće za žrtvu. Razotkrivanjem, odnosno objavljivanjem navedenih sadržaja cilj je da se ugrozi ugled žrtve, nanese joj se neugodni osjećaji i osjećaj poniženja i srama. Slično kao i kod prethodno navedenog oblika, i ovakav oblik elektroničkog nasilja može proizaći iz romantičnog ili prijateljskog odnosa u kojem vršnjaci nerijetko otkrivaju povjerljive informacije ili šalju intimne fotografije koje se nakon prekida iskorištavaju (Bilić, 2018).

Elektroničko obmanjivanje (engl. *trickery*) odnosi se na prikupljanje informacija, fotografija te ostalog povjerljivog sadržaja od strane počinitelja koristeći različite načine prevara i obmanjivanja žrtve. Može se reći kako je ovaj oblik elektroničkog nasilja vrlo sličan razotkrivanju, ali glavna je razlika u tome što se kod obmanjivanja na koristi prijateljski odnos i razvoj povjerenja kako bi se došlo do potrebnih sadržaja, već su prevara i obmana glavna sredstva. I dok žrtva elektroničkog obmanjivanja vjeruje kako je komunikacija između nje i

počinitelja sigurna i privatna, počinitelj je cilj dobivene sadržaje objaviti ili proslijediti dalje, a nerijetki je slučaj da se upravo ti sadržaji koriste i za ucjenjivanje.

Elektroničko isključivanje (engl. *exclusion*) odnosi se na namjerno i učestalo izbacivanje iz online grupa ili brisanje s popisa prijatelja na društvenim mrežama, koje adolescenti često doživljavaju pokazateljem potpunog odbijanja (Willard, 2007). Ovo ponašanje može uključivati i blokiranje pojedinca iz popularnih grupa ili zajednice, kao što su školske ili razredne grupe na platformama poput Facebooka, WhatsAppa, Vibera i sl. Žrtvi isključivanja se na taj način uskraćuje pravo da i ona bude dio određene grupe u virtualnoj sferi. Ako uzmemo u obzir kako je potreba za pripadanjem vršnjačkoj skupini posebno izražena za vrijeme odrastanja, ali i kako je, obzirom na svakodnevno korištenje tehnologija, status na online platformama u suvremenom svijetu vrlo važan, možemo zaključiti kako isključivanje djeteta može itekako negativno emocionalno utjecati na njega.

Elektroničko uhođenje (engl. *cyberstalking*) odnosi se na to da počinitelj tajno prati žrtvu i sve što ona radi sa svrhom uznemiravanja i pobuđivanja osjećaja straha (Social Media Victims Law Center). Ono uključuje ponavljajuće slanje uvredljivih i uznemirujućih poruka ili upućivanje poziva s ciljem zastrašivanja, ucjenjivanja ili prijetnji žrtvi. Žrtva se zbog toga osjeća ugroženo i bespomoćno. Iako su uhođenje i uznemiravanja vrlo slični po svojoj prirodi te se mnogo puta koriste kao sinonimi, ono što ih razlikuje jest da se kod uhođenja žrtva već počinje bojati za svoju sigurnost, odnosno praćenje žrtve postaje toliko intenzivno da i njena dobrobit može biti ugrožena.

Sekstiranje (eng *sexting*) se odnosi na slanje ili primanje seksualno eksplicitnih ili seksualno sugestivnih slika ili videa putem mobilnih uređaja (Hinduja i Patchin, 2012). Sekstiranje se nerijetko spominje kod opisivanja slučajeva u kojima osobe fotografiraju sebe gole ili polugole (npr. u toplesu) i šalju te fotografije drugima koristeći svoje mobitele (iako je također moguće distribuirati takve slike putem društvenih mreža, programa za razmjenu poruka, Interneta). Česti je slučaj da fotografije ili drugi eksplicitni sadržaji prvotno budu namijenjeni osobama za koje osoba koja šalje takav sadržaj iskazuje interes, no sadržaj na tom putu može biti (namjerno ili slučajno) proslijeđen i drugim osobama, što u konačnici stvara probleme. Dok je javnost najviše zabrinuta zbog ovakvih ponašanja jer se pojavljuju među adolescentima, postoje dokazi da i mnogi odrasli sudjeluju u sextingu.

Prema autorici Bijelić (2010), postoje dvije vrste elektroničkog nasilja koje također vrijedi spomenuti, gdje se nasilje određuje sukladno načinu na koji se odvija napad na žrtvu: izravan napad i napad preko posrednika. Počinitelj izravno napada žrtvu kada joj: šalje uznemirujuće poruke e-mailom, mobitelom ili preko društvenih mreža, ukrade ili promijeni lozinku, objavljuje privatne podatke ili neistine na internetskim stranicama ili društvenim mrežama, a putem kojih može i slati uznemirujuće slike. Napadom se smatra i kada osoba postavlja internetske ankete o žrtvi, šalje viruse na e-mail ili mobitel, šalje pornografiju i neželjenu poštu na e-mail, društvene mreže ili mobitel, te se lažno predstavlja kao druga osoba (Marczi, 2014). Neizravnim napadom, također zvanim i napad preko posrednika, smatra se kada počinitelj napada žrtvu preko treće osobe, koja često to ni ne zna. Npr. neko dijete "provali" u profil društvene mreže drugog djeteta, zbog čega tada drugima može slati uznemirujuće i neprimjerene poruke, objavljivati neprimjeren i provokativan sadržaj ili na bilo koji drugi način vršiti elektroničko nasilje u ime osobe u čiji je profil na društvenim mrežama dijete provalilo.

Razvojem i porastom korištenja tehnologija javlja se i sve više slučajeva elektroničkog nasilja, a prethodno navedeni najčešći oblici elektroničkog nasilja samo potvrđuju kako su se s godina razvili i različiti načini na koje se drugima može nanijeti šteta korištenjem tehnologija, Interneta i društvenih mreža. Zbog toga se i javila potreba za provedbom kriminalističkih istraživanja u području nasilja putem Interneta, a prema autoru Matijeviću (2014) i u Republici Hrvatskoj ih je u posljednjih desetak godina proveden veliki broj.

Matijević (2014, prema Gosarić, 2018) u svom radu navodi kako su na temelju praćenja policije i provedbom brojnih kriminalističkih istraživanja izdvojeni najčešće zabilježeni oblici elektroničkog nasilja u Republici Hrvatskoj, a to su:

- slanje i objavljivanje uvredljivih, uznemirujućih i zlonamjernih poruka
- kreiranje stranica i foruma s ciljem ismijavanja, zlostavljanja ili širenja mržnje prema pojedincima ili grupama
- objave fotografija žrtve kako bi bila izložena ruganju drugih
- objave privatnih poruka u cilju izrugivanja i sramoćenja

- objave fotografija koje je žrtva poslala počinitelju koji iste objavljuje u otvorenim grupama
- iznošenje privatnih podataka i informacija iz života žrtve
- krađa korisničkih podataka na društvenim mrežama ili drugim računima korisnika
- objavljivanje lažnih podataka/lažno predstavljanje/korištenje tuđih fotografija, snimaka kao svojih
- slanje neprimjerenih sadržaja
- prijetnje, ucjene
- mamljenje djece, vrbovanje, seksualno iskorištavanje putem web kamere, online chat-ova ili društvenih mreža.

S druge strane, o najčešćim oblicima elektroničkog nasilja među mladima govori i istraživanje Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Hrabrog telefona Zagreba (2013), gdje postoji doživljavanje primanja uvredljivih poruka, komentara, širenje lažnih informacija, ismijavanje ili izoliranje, vrijeđanje i blokiranje variraju od 15 do 26 %, dok kod drugih istraživanja taj postotak raste i do 55 % (Buljan Flander, Dugić i Handabaka, 2015, prema Jeleč i sur., 2020). Poliklinika za zaštitu djece i mladih također je provela istraživanje o iskustvima i ponašanjima djece na internetu i na društvenoj mreži Facebook (Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Hrabri telefon, 2013) koje je pokazalo kako je 46% mladih barem jedanput dobilo uvredljive poruke i komentare, dok ih je 9% slalo. Rezultati su također pokazali kako je 6% dobilo, a 4% ih je slalo neželjene poruke seksualnog sadržaja, 26% djece izjavilo je da su drugi širili laži o njima, dok je 7% izjavilo da je to činilo, a 11% da ih je netko namjerno blokirao ili izbacio iz grupe s ciljem da ih se izolira, dok je to činilo 13 % djece (Poliklinika za zaštitu djece u mladima Grada Zagreba, 2013, prema Jeleč i sur., 2020). Osim istraživanja u Hrvatskoj, statistika pokazuje kako je 37% učenika osnovnoškolske dobi u Njemačkoj te 40% adolescenata u Sjevernoj Irskoj i Australiji bilo zlostavljano putem suvremenih tehnologija (Cyberbullying.org). Istraživanja elektroničkog nasilja također pokazuju kako su djevojčice češće žrtve, ali i nasilnici na Internetu, za razliku od dječaka (Hinduja i Patchin, 2008). Međutim, smatra se kako su frekvencije žrtava virtualnog zlostavljanja nepouzdana jer se žrtve

elektroničkog nasilja često ne izjašnjavaju tako uslijed nedovoljno iskrenih iskaza (Sakellariou i sur., 2012., prema Nikčević-Milković i Jerković, 2016).

Ovakvi oblici elektroničkog nasilja sve su češći u suvremenom svijetu, a valja imati na umu kako njihove varijacije s razvojem tehnologija i brojem društvenih mreža mogu jedino rasti. Ono što se može nazvati zajedničkim ciljem takvih oblika nasilja jest da se žrtva pokaže u lošem svjetlu, da joj se razviju osjećaji nesigurnosti, uznemirenosti i straha za vlastitu dobrobit te da se naštetiti njenom ugledu koristeći postupke od kojih se ona ne može zaštititi.

Preklapanja tradicionalnog i elektroničkog nasilja

Sukladno kriterijima kod definiranja vršnjačkog zlostavljanja, može se reći kako i tradicionalni oblici nasilja, kao i oblici elektroničkog nasilja zadovoljavaju navedene kriterije u određenoj mjeri. Kao što je spomenuto, elektroničko se nasilje također smatra nastavkom tradicionalnih oblika nasilja, odnosno jednim njegovim oblikom. Prema tome, elektroničko nasilje među djecom se može smatrati jednim od indirektnih oblika agresivnog postupanja koji se ne odvijaju u interakciji «licem u lice», kao što je slučaj kod tradicionalnih oblika nasilja, već posredstvom elektroničkih medija (Beran i Li, 2007, prema Strabić i Milaković, 2016).

Ono što također povezuje oba oblika nasilja jest i uloga koju sudionici imaju. Djeca koja su sklona činjenju tradicionalnih oblika nasilja, češće će sudjelovati i u elektroničkom nasilju kao počinitelji. Jednako tako, djeca žrtve tradicionalnog nasilja nerijetko bivaju i žrtvama različitih oblika elektroničkog nasilja. Osobe koje su pritom u ulozi publike kod svjedočenja tradicionalnim oblicima nasilja kao vršnjaci i prolaznici, usporedive su s publikom u virtualnoj sferi, koja također može svjedočiti komentarima, fotografijama i porukama koje se šire i koje su dostupne velikom broju ljudi.

Sudionici elektroničkog nasilja

U Hrvatskoj rezultati vezani uz prevalenciju elektroničkog nasilja među djecom i mladima također variraju ovisno o tome koji su aspekti elektroničkog nasilja predmet istraživanja. Prema istraživanju Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada i Hrabrog telefona Zagreba (2013) postoci doživljavanja primanja uvredljivih poruka, komentara, širenje lažnih informacija, ismijavanje ili izoliranje, vrijeđanje i blokiranje variraju od 15 do 26 %. U drugim je istraživanjima prevalencija i do 55 % (Buljan Flander, Dugić i Handabaka, 2015, prema Jeleč i sur., 2020).

Elektroničko nasilje često uključuje vršnjake, nerijetko i vršnjake iz iste škole. Spektar sudionika elektroničkog nasilja može biti i puno širi. U jednom svom istraživanju, autor Pyzalski (2012) diferencirao je nekoliko vrsta ljudi žrtava elektroničkog nasilja koje su pomoću društvenih mreža napadali 15-ogodišnjaci. Poredane prema učestalosti, to su bile: osobe znane samo putem Interneta, mlade osobe koje su poznavali uživo (iz škole ili mjesta življenja) ali s kojima nisu bili bliski, bliski prijatelji, nepoznate osobe, nekadašnje partnerice/partneri, grupe ljudi (npr. obožavatelji određenog benda ili nogometnog tima), slavne osobe (glumci, pjevači), beskućnici i alkoholičari, nastavnici te ostale odrasle osobe. Ono što čini veliku razliku između tradicionalnog zlostavljanja i elektroničkog zlostavljanja je što kod elektroničkog zlostavljanja svi mogu biti žrtvom, dakle i učitelji, popularni učenici i slično, dakle nitko nije pošteđen (Marczi, 2014).

Činjenica je kako postoje velike šanse da se značajni broj učenika koji se aktivno druže online, susreo s nekim oblikom i uključivanjem u elektroničko zlostavljanje u jednoj ili više sljedećih uloga kao: zlostavljači, žrtve i promatrači (štetni i korisni). Zlostavljači su oni koji maltretiraju i ponižavaju druge, osobito one za koje misle da su drugačiji ili inferiorni. To mogu biti "osvetnici" koji su bili zlostavljani od strane drugih te koriste Internet kao sredstvo osвете ili odušak svojem bijesu. Žrtve su mete zlostavljača, koji u nekim slučajevima mogu biti čak i nasilnici u školi, a u drugim slučajevima mete. "Štetni promatrači" su oni koji potiču i podupiru nasilnika ili gledaju nasilje s klupe, ali ne čine ništa da se umiješaju ili pomognu žrtvi. "Korisni promatrači" su oni koji traže da se zaustavi nasilje, protestiraju protiv nasilja, pružaju podršku žrtvi ili prijavljuju nasilje odraslima. Jedna od najvažnijih strategija za rješavanje elektroničkog zlostavljanja je poticanje što više učenika da postanu korisni pasivni promatrači (Willard, 2007).

Elektroničko nasilje, za razliku od vršnjačkog nasilja, češće obuhvaća širi spektar osoba kada se radi o njihovim godinama. Autori Kowalski (2014) i Tokunaga (2010) (prema Vandebosch i Green, 2019) navode kako se uključenost u elektroničko nasilje najčešće javlja u razdoblju rane adolescencije, odnosno oko petnaeste godine, što se smatra malo kasnijim uključivanjem u odnosu na tradicionalno nasilje. Veća sklonost uključivanja u bilo kakvu vrstu nasilja, pa i elektroničko nasilje, ne javlja se slučajno upravo u razdoblju adolescencije. U tom razdoblju, a osobito u razdoblju rane adolescencije djeca pokazuju povećanu osjetljivost na probleme koji imaju veze s emocionalnom regulacijom, kao i na odbacivanje od strane vršnjaka. Osim toga, zbog nepotpune razvijenosti prefrontalnog korteksa, mlade osobe češće pribjegavaju većem preuzimanju rizika koje se nerijetko događa nepromišljeno. Upravo zbog tih karakteristika koje obilježavaju školsku dob i adolescenciju, djeca su u tom razdoblju sklonija biti sudionicima elektroničkog nasilja, bilo kao žrtve, počinitelji ili publika.

Kada je u pitanju spol sudionika uključenih u elektroničko nasilje, postoji mnogo varijacija, iako određena istraživanja pokazuju kako su djevojčice češće uključene u elektroničko nasilje nego u tradicionalno nasilje. Razlog tome može biti u činjenici kako djevojčice uključene u nasilne postupke češće čine štetu na račun reputacije žrtve, nego fizičku štetu, zbog čega su sklonije elektroničkom nasilju naspram tradicionalnog nasilja. (Vandebosch i Green, 2019). S druge strane, rezultati istraživanja Barlett i Coyne (2014) pokazala su kako dječaci nadmašuju djevojčice u pogledu uključenosti u elektroničko nasilje, ali kako to varira s godinama (Vandebosch i Green, 2019). Prema tome, djevojčice su do rane adolescencije češće uključene u elektroničko nasilje u odnosu na dječake, ponajprije kao počinitelji nasilja. S druge strane, u razdoblju kasnije adolescencije dječaci češće bivaju počinitelji elektroničkog nasilja naspram djevojčica. Razlog takvih rezultata može ležati u činjenici kako djevojčice, za razliku od dječaka, ranije ulaze u pubertet, a time su i sklonija rizičnijim ponašanjima koja mogu uključivati elektroničko nasilje, ali i sam interes za društvenim mrežama i korištenje Interneta.

Razlozi zbog kojih rezultati o sudionicima elektroničkog nasilja nerijetko variraju najčešće leže u prirodi i dobi ispitanika, vremenu nastanka istraživanja, što točno obuhvaća definicija elektroničkog nasilja, da li je naglasak stavljen na određeni medij ili vrstu elektroničkog nasilja i sl. Prilikom korištenja rezultata istraživanja koji govore o postocima sudionika elektroničkog nasilja, bilo da se radi o žrtvama ili počiniteljima, nužno je imati na umu činjenicu kako se

tehnologije razvijaju izrazito brzo, kao i popularnost određenih medija te samim time i način elektroničkog nasilnog postupanja.

Prediktori elektroničkog nasilja

Sve većom provedbom istraživanja u području elektroničkog nasilja, pažnju dijela istraživača privuklo je i pitanje čime se elektroničko nasilje može predvidjeti, odnosno koji su to prediktori elektroničkog nasilja. Elektroničko se nasilje, naravno, ne može (svaki put) predvidjeti, no brojna su istraživanja pokazala kako postoje brojne osobine ličnosti koje su tipičnije za počinitelje elektroničkog nasilja, kao i za njihove žrtve. Nadalje, postoje određene povezanosti između tradicionalnih oblika nasilja i činjenja elektroničkog nasilja. Elektroničko je nasilje nerijetko povezano i s količinom provedenog vremena na Internetu, društvenim mrežama i u korištenju tehnologija. Ti i mnogi drugi podaci dobiveni u istraživanju prediktora elektroničkog nasilja mogu poslužiti kao pomoć pri identifikaciji tog oblika nasilja te u njegovoj prevenciji.

Jedan od najčešćih aspekata koji se smatra dobrim prediktorom elektroničkog nasilja jest vrijeme provedeno u virtualnom svijetu. Prilično je logično zaključiti kako će djeca koja manje vremena provedu koristeći Internet i društvene mreže biti i manje izložena mogućnosti da sudjeluju u elektroničkom nasilju, bilo kao žrtve ili počinitelji. Jednako tako, djeca koja veliki dio svog slobodnog vremena provode u virtualnom svijetu, izloženija su riziku da budu žrtve nekih od oblika elektroničkog nasilja, ali i da dođu u napast činiti takvu vrstu nasilja. Nalazi istraživanja autorica Vejmelke i Strabić (2016) pokazali su kako mladi s visokom razinom ovisnosti o Internetu češće sudjeluju u elektroničkom nasilju, bilo da doživljavaju ili čine takav oblik nasilja. Isto je istraživanje također pokazalo kako je češće doživljavanje elektroničkog nasilja među mladima povezano s duljim vremenom provedenim u aktivnostima igranja igara na Internetu te upotrebe društvenih mreža. Upravo zbog te česte upotrebe Interneta radi igranja igara, djeca se češće sukobljavaju oko uspjeha u tim igrama, a dokazana je i povezanost upotrebe Interneta za igre s osobnim interesima i socijalnim statusom, što nerijetko vodi eskaliranju konflikata i razvoju elektroničkog nasilja (Vejmelka i Strabić, 2016). Iz navedenoga proizlazi da učenici koji čine elektroničko nasilje pokazuju tendenciju rizičnoga ponašanja i u drugim aktivnostima, kao što su kockanje i pregledavanje pornografskoga sadržaja. Stoga se može zaključiti kako je

ovisnost o Internetu bilo kojeg stupnja česti prediktor sudjelovanja u nekom obliku elektroničkog nasilju, naspram djece koja ne pokazuju znakove ovisnosti. To se može smatrati i logičnom pretpostavkom obzirom da se duljim vremenom provedenim u virtualnom svijetu djeca više izlažu rizicima nasilja koje tamo može postojati.

Osim količine vremena koje djeca provode na Internetu, najčešćim čimbenicima koji utječu na pojavu elektroničkog nasilja smatraju se i nasilno ponašanje prema vršnjacima u školi, problemi u ponašanju (Sticca, Ruggieri, Alsaker i Perren, 2013, prema Jeleč i sur., 2020), činjenje rizičnih ponašanja na Internetu (npr. dopisivanje s nepoznatim osobama, upuštanje u konflikte unutar grupa), slabije razvijena empatija (Livazović i Ham, 2019, prema Jeleč i sur., 2020) i samokontrola (Rivituso, 2019, prema Jeleč i sur., 2020), vršnjačka neprihvaćenost (Hinduja i Patchin, 2013, prema Piccoli, Carnaghi, Grassi, Stragà i Bianchi, 2020) te iskustvo ranijeg sudjelovanja u elektroničkom nasilju.

Kako najčešće biva i kod tradicionalnih oblika nasilja, ono što često dovodi do upuštanja u konflikte i rizična ponašanja u virtualnom svijetu jest nedovoljna količina, ili čak potpuni izostanak roditeljske podrške i povezanosti djeteta i roditelja. Značajan prediktor sudjelovanja u elektroničkom nasilju jest i slabi roditeljski nadzor (Nocentini, Fiorentini, Di Paola i Menesini, 2018, prema Jeleč i sur., 2020). Roditeljski je nadzor ono što smatram posebno važnim, ali i prilično problematičnim kada se govori o elektroničkom nasilju. Smanjeni roditeljski nadzor onoga što djeca rade, bilo da se radi o svakodnevnim aktivnostima ili aktivnostima na Internetu, često dovodi do dječjeg upuštanja u rizična ponašanja, obzirom da ih roditelji ne usmjeravaju prema pravilnim oblicima ponašanja ili pravovremeno ne reagiraju kada dođe do opasnosti. Kao što sam već i spomenula, elektroničko nasilje nerijetko se smatra i opasnijim od tradicionalnog jer, između ostalog, zbog relativno nove prirode takvog oblika nasilja roditelji često nisu upućeni kako bi dijete trebali zaštititi od opasnosti na Internetu, ali i kako bi trebali reagirati kada dođe do nasilja. Upravo zato roditeljski nadzor, odnosno njegov nedostatak, nerijetko bude prediktor elektroničkog nasilja i njegovog daljnjeg nastavljanja zbog neznanja u adekvatnom reagiranju ako se ono dogodi. Osim slabog roditeljskog nadzora, njihovo strogo discipliniranje i kažnjavanje, kao i česti obiteljski problemi smatraju se mogućim prediktorima sudjelovanja u elektroničkom nasilju.

Kada je riječ o osobinama ličnosti djece te emocionalnom stanju, istraživanja su pokazala kako je doživljavanje elektroničkog nasilja uvelike povezano s niskim samopouzdanjem, delinkventnim ponašanjem (Hinduja i Patchin, 2011, prema Jeleč i sur., 2020), osjećajem bespomoćnosti (Sivashanker, 2013, prema Jeleč i sur., 2020) te psihosomatskim teškoćama. Jedan od pokazatelja sudjelovanja u elektroničkom nasilju, najčešće kao žrtva, su simptomi stresa i anksioznosti, a žrtve nerijetko razviju i stanje depresije. Istraživanje autora Litwiler i Brausch (2013) pokazalo je povezanost doživljavanja elektroničkog nasilja sa zlouporabom sredstava ovisnosti, agresivnim ponašanjem i rizičnim seksualnim ponašanjem kod adolescenata (prema Jeleč i sur., 2020). Doživljaj elektroničkog nasilja utječe i na razvoj fobije od škole ili drugih mjesta gdje žrtva može nailaziti na vršnjake ili djecu počinitelje elektroničkog nasilja.

Posljedice elektroničkog nasilja

Elektroničko nasilje, naspram tradicionalnog nasilja, određuju specifične karakteristike poput mogućnosti postavljanja anonimnosti, nemogućnosti kontroliranja širenja objavljenog sadržaja te publike koja upravo zbog tog nekontroliranog širenja sadržaja može postati mnogobrojna. Upravo zbog tih karakteristika elektroničko nasilje nerijetko bude opasnije i teže za zaustaviti. Jedan od glavnih problema zlostavljanja suvremenim tehnologijama jest upravo to što je ono virtualno, pa se ne vidi realno i odmah, a zapravo jednako boli kao i direktno nasilje te ima dalekosežnije posljedice jer se događa učestalije i/ili ima puno širu publiku (Pregrad i sur., 2010, prema Nikčević i Milaković, 2016). Na primjer, objavljivanje fotografija i videa na internetu koji su diskriminirajućeg sadržaja može imati puno gore posljedice za žrtvu, upravo zato što može biti dostupno puno široj publici. Ono može uzrokovati izrazitu socijalnu i emocionalnu štetu žrtvi, koja se svaki puta kada vidi objavljeni sadržaj i/ili komentare publike može osjećati nanovo zlostavljano.

Postoji mnogo negativnih posljedica koje se zbog nasilja u virtualnom svijetu očituju u stvarnom životu žrtve, osobito njenoj dobrobiti i ponašanju. Dio razloga zbog kojeg elektroničko nasilje može toliko emocionalno i psihički naštetiti osobi je u tome što je ono češće *ponavljajuća*, nego kratkoročna radnja (Cyberbullying.org.) Na primjer, ako se na Facebooku pojavi ponižavajuća fotografija osobe bez njenog odobrenja, velike su šanse da će mnogo drugih ljudi moći podijeliti

tu fotografiju, komentirati je i slati drugim osobama, što znači da su veće šanse da će osoba s fotografije duže vrijeme i ponavljano biti ismijavana.

Štetne posljedice elektroničkog nasilja povećavaju razvoj brojnih psihosomatskih problema koji utječu na fizičko zdravlje djeteta, pa kod žrtve mogu biti česte glavobolje, vrtoglavice, problemi sa spavanjem, noćne more, gubitak apetita, mokrenje u krevet i sl. (Bilić, 2018). Prema priručniku *Delete Cyberbullying* (2016: 9) utvrđeno je da elektroničko nasilje ima iznimno loše posljedice za samopouzdanje i društveni život čak 69% mladih; 49% je izgubilo osjećaj povjerenja, 28% se osvetilo i odgovaralo grubim i nasilnim porukama; 24% okrenulo se samoozljeđivanju; 22% pokušalo je promijeniti svoj izgled kako bi izbjegli daljnje zlostavljanje; 13% prestalo je koristiti aplikaciju na pametnom telefonu. Čest je slučaj da žrtva negativnim događajima elektroničkog nasilja pripisuje negativna uvjerenja o sebi i svijetu, što povećava rizik za razvoj internaliziranih problema. Oni se odnose na emocionalne teškoće, kao što su depresivnost, anksioznost i usamljenost, a temelje se na emocijama tuge i tjeskobe (Bilić, 2018).

Žrtve elektroničkog nasilja nerijetko imaju izražene simptome anksioznosti i depresije u djetinjstvu i mladosti, ali i u odrasloj dobi. Prema kognitivnoj teoriji depresija se često razvija kod adolescenata iskustvom gubitka ili odbacivanja od strane vršnjaka, a povezana je s osjećajem bespomoćnosti, beznađa i bezvrijednosti (Bilić, 2018). Oni koji su na bilo koji način sudjelovali u elektroničkom nasilju prijavljuju više razine depresivnosti. Velike su šanse i česti slučajevi da osobe koje razviju osjećaj niskog samopoštovanja i bezvrijednosti u razdoblju adolescencije koje je iznimno važno za razvoj identiteta, te osjećaje prenesu i u odraslu dob. Istraživanje provedeno od strane Brighi, Melotti, Guarini, Genta, Ortega, Mora-Merchán, Smith i Thompsona iz 2012., u kojem se istraživao utjecaj tradicionalnog nasilja i elektroničkog nasilja na samopoštovanje i usamljenost osobe, pokazuje kako je samopoštovanje kod osoba koje su žrtve elektroničkog nasilja znatno niže nego kod osoba koje su žrtve tradicionalnog nasilja (Brighi i sur., 2012), što doprinosi mišljenju autorice Bilić kako je neizravna viktimizacija češći uzrok internaliziranih problema (Bilić, 2018). Osim toga, „..prijetnje koje doživljavaju često ih potiču da ne vole i izbjegavaju školu, što dovodi do neuspjeha i odražava se na probleme u obitelji.“ (Bilić, 2018: 371).

Zabrinjavajuća je činjenica kako se možda i najveći interes za problem elektroničkog nasilja javlja tek kada u javnost dospije vijest o počinjenju samoubojstva od strane osobe koja je bila

žrtva elektroničkog nasilja. Tome u prilog ide i činjenica kako se u stranoj literaturi za takav slučaj koristi termin *cyber bullycide*. Cyber bullycide je termin korišten za opis slučaja u kojem mlada osoba počini samoubojstvo, a taj čin bude povezan s elektroničkim nasiljem ili negativnim iskustvima u digitalnom svijetu (Betts, 2016). Mnogi mladi nad kojima je vršeno elektroničko nasilje priznaju kako imaju suicidalne misli, a također postoje oni koji su si u konačnici i oduzeli život (Hinduja i Patchin, 2020). Izloženost elektroničkom nasilju znatnije povećava razvoj suicidalnih ideja naspram izloženosti ostalim vrstama nasilja, dok do samog suicidalnog čina najčešće dođe zbog izloženosti više vrsta nasilja. Sama spoznaja o utjecaju koji elektroničko nasilje ima na javljanje suicidalnih misli kod mladih osoba, a uz to i svjedočenje postojanja brojnih slučajeva gdje se samoubojstvo i dogodilo, dovoljno je zabrinjavajuće budući da je elektroničkom nasilju izložen sve veći broj djece. Mnoga su istraživanja pokazala kako tradicionalno nasilje i elektroničko nasilje imaju slične učinke na žrtvu, no priroda elektroničkog nasilja je takva da su žrtve dostupnije nasilnicima što utječe na povećanje intenziteta interpersonalnog nanošenja štete unutar društva (Brighi i sur., 2012).

Mišljenja sam kako je upravo zbog navedenih mogućih posljedica, a koje mogu biti i brojnije, nužno osvijestiti problem elektroničkog nasilja čiji su primjeri sve brojniji. Djeca i mladi koji dožive elektroničko nasilje, a čije posljedice mogu biti daleko dugotrajnije naspram posljedica tradicionalnog nasilja, već u mladoj dobi mogu doživjeti traume koje ih bez pružene pomoći mogu pratiti ostatak života. Iznimno je problematična činjenica da su elektroničkom nasilju najčešće izložena upravo djeca koja u razdoblju djetinjstva i adolescencije razvijaju sliku o sebi i svijetu. Elektroničko nasilje koje dožive makar i jednom može ostaviti izrazite posljedice u obliku traumatičnih sjećanja koja mogu trajati cijeli život i trajno utjecati na karakteristike osobnosti osobe, a što u težim slučajevima može imati i kliničke implikacije u odrasloj dobi.

Izazovi u sprečavanju elektroničkog nasilja

Elektroničko je nasilje neupitno shvaćeno kao isključivo negativna posljedica korištenja tehnologija, a razvojem njegove učestalosti u suvremenom svijetu raste i potreba njegovog intenzivnijeg istraživanja i efikasnijeg suzbijanja u vidu prevencije te pravovremenog reagiranja. Ranije je spomenuto kako se elektroničko nasilje nerijetko i dalje ne shvaća ozbiljnim problemom. Tome u prilog ide činjenica kako je elektroničko nasilje relativno mlada pojava na koju se fokus počeo stavljati tek 20-ak godina unazad, intenziviranjem upotrebe tehnologija. Kako mnogi ljudi i dalje ne vide štetu koju elektroničko nasilje nosi sa sobom te ga zbog toga ne smatraju ozbiljnim problemom, čemu doprinosi činjenica da se ovakav oblik nasilja ne odvija licem u lice, opasnost elektroničkog nasilja se na taj način dodatno intenzivira. Upravo je takvo pogrešno shvaćanje koje je i danas zastupljeno razlog za zabrinutost, obzirom da elektroničko nasilje, naspram tradicionalnih oblika nasilja, zbog svojih karakteristika može imati i puno opasnije posljedice za žrtvu. Istina je da postoje i mnogi drugi problemi s kojima se danas suočavaju adolescenti, roditelji, učitelji i policija, no moramo prihvatiti da je elektroničko nasilje jedan takav problem koji će se samo pogoršati ako se zanemari (Jeleč i sur., 2020). Pogrešno shvaćanje opasnosti elektroničkog nasilja često bude uzrok dodatnom pogoršavanju već ionako učinjene štete kod žrtve, ostavljajući kod žrtve osjećaj bespomoćnosti da se nekome može obratiti za zaštitu i prekid nasilja.

Ono što se također smatra najčešćim izazovom u pokušaju prepoznavanja elektroničkog nasilja, ali i njegovom preveniranju i interveniranju jest nejasnoća tko bi trebao preuzeti odgovornost za zaštitu djece i mladih od elektroničkog nasilja te djelovanje protiv istog. Ako ponovno u obzir uzmemo činjenicu da se ovakav oblik nasilja još uvijek često ne shvaća ozbiljnim problemom, možemo zaključiti da dolazi do izazova i oko određenja tko bi i kako trebao spriječiti neprikladnu uporabu tehnologije. U prilog tome ide i činjenica kako mnogi odrasli, za koje bi se inače smatralo da trebaju zaštititi djecu i mlade, nisu toliko spretni s tehnologijom, odnosno ne razumiju se dovoljno u njeno funkcioniranje i samim time ne mogu doprinijeti zaštiti djece od elektroničkog nasilja.

Roditelji često kažu kako nemaju dovoljno vremena i znanja kontrolirati ponašanje i radnje svoje djece na Internetu te smatraju kako je zadaća škole kao obrazovne ustanove pripremiti djecu za sudjelovanje u virtualnom svijetu kroz nastavu i druge programe. Shariff (2008) navodi da 32%

roditelja smatra da elektroničko nasilje nije nasilje "jer to su samo riječi u cyber-prostoru" (Marczi, 2014: 30). Upravo zbog toga mnoga djeca smatraju kako roditelji ne razumiju online svijet te da nema smisla povjeriti se njima kada dođe do nasilja. Roditeljska nesvjesnost ili tolerancija dječjeg ponašanja na Internetu nerijetko olakšava elektroničko nasilje davanjem nesmetanog pristupa tehnologiji i zanemarivanjem potrebe prevencije. U jednom su istraživanju roditelji naveli nasilje, sekstiranje i sigurnost djece na Internetu kao njihove osnovne brige kada je u pitanju korištenje tehnologija od strane njihove djece (C.S. Mott Children's Hospital, 2015, prema Young, Tully i Ramirez, 2017). Međutim, istraživanja su također pokazala da mnoga djeca svojim roditeljima ne otkrivaju online agresiju ili viktimizaciju (Dehue, Bolman i Vollink, 2008, prema Young i sur., 2017). Čak i odrasli koji su svjesni opasnosti elektroničkog zlostavljanja često nisu sigurni kako da upute svoje dijete na prikladno korištenje mobitela i Interneta.

Prepoznavanje elektroničkog nasilja, odnosno intervencija i prevencija istog predstavljaju izazov i za stručnjake u školama, osobito zato što se elektroničko nasilje može odvijati istovremeno izvan i unutar prostornih granica škole (Schneider i sur., 2012, prema Jeleč i sur., 2020). Tzv. „paralelni prostor“, koji se ne odnosi isključivo na školske hodnike, učionice ili školsko dvorište, ali je ipak prisutan u školi, na digitalnim uređajima učenika (Gaffney i Farrington, 2018, prema Jeleč i sur., 2020) jedan je od glavnih izazova za prevenciju elektroničkog nasilja od strane nastavnika i ostalih stručnjaka u školi. Takvo nejasno pripisivanje odgovornosti za rješavanje ponašanja koja se događaju izvan škola jedna je od potencijalnih prepreka preventivnom djelovanju nastavnika zbog čega nastavnici mogu uočiti smanjenu odgovornost za nasilje koje se događa izvan škole. U anketi jednog istraživanja, upravitelji osnovnih škola identificirali su dvije prepreke za uključivanje u prevenciju nasilja: prva je bila to što je pitanje nasilja imalo manji prioritet u odnosu na druga pitanja u školama, dok je druga prepreka bila nedostatak obuke ili resursa (Dake i sur., 2004., prema Young i sur., 2017).

Učitelji svoj dio najčešće rade kroz politike, nastavne planove i programe, obuku i skupove, ali ponekad se događa da ne znaju kada i kako intervenirati u online ponašanja koja se događaju izvan škole, ali još uvijek uključuju njihove učenike. Najčešće strategije nošenja djece sa situacijom nasilja su dijeljenje s nekim drugim (najčešće roditeljem) ili izbjegavanje (UNICEF, 2010). Provedeno istraživanje ukazuje da je povjeravanje učiteljima tek na sedmom mjestu

mogućih reakcija, i to iza prijavljivanja administratoru ili policiji (UNICEF, 2010). Ovi rezultati značajno odudaraju od rezultata kad je u pitanju tradicionalno nasilje te podupiru tezu da djeca ne doživljavaju svoje učitelje zainteresiranima za njihov život na Internetu niti kao kompetentne osobe za zaštitno djelovanje u tom području.

Uključivanje policije u rješavanje slučajeva elektroničkog nasilja nerijetko bude bez rezultata, osobito jer policija izbjegava uključivanje u slučajeve gdje nema jasnih dokaza o zločinu ili značajnoj prijetnji nečijoj fizičkoj sigurnosti. Zbog toga se slučajevi elektroničkog nasilja često zanemaruju, tretiraju neprikladno ili ih se ne shvaća ozbiljnim problemom.

Ono što također otežava pravovremeno reagiranje i sprječavanje elektroničkog nasilja jest činjenica da će se ono manje prijavljivati što su učenici stariji. Na prijavljivanje elektroničkog nasilja utjecaj također ima i kontekst njegovog odvijanja. Djeca i mlade osobe nerijetko mogu biti uključene u aktivnosti koje mogu rezultirati neprikladnim sadržajem. Na primjer, mlada je osoba nekad nekome poslala ili dala seksualno sugestivne fotografije, te se može nalaziti pod nekom prijetnjom. U takvom slučaju žrtve mogu biti neodlučne ili u potpunosti odbaciti ideju i prijavljivanju elektroničkog nasilja zbog srama ili straha od posljedica (Willard, 2007, prema Marczi, 2014). Upravo zbog prijetnji koje žrtva može doživljavati elektroničko se nasilje ne prijavljuje i ne sprječava pravovremeno, što vodi prema njegovom eskaliranju i povećanju posljedica na račun žrtve.

Proces interveniranja u elektroničko nasilje može biti izrazito težak zbog skrivene prirode takvog oblika nasilja. Za razliku od učinaka tradicionalnih oblika nasilja, elektroničko nasilje će se najvjerojatnije događati izvan škole, te su dokazi o zlostavljanja gotovo nevidljivi jer je cyber-prostor glavno mjesto nasilničkog ponašanja (Marczi, 2014). Izazove dodatno otežava to što su posljedice elektroničkog nasilja češće dugotrajnije i opasnije za žrtvu. Takva se problematična ponašanja povezana s elektroničkim nasiljem mogu nastaviti, pa čak i eskalirati, ako nisu adekvatno ili prikladno riješena. Sukladno navedenim izazovima, mišljenja sam kako je prije svega nužno stvarati okruženje u kojem će se djeca i mladi osjećati ugodno razgovarajući s odraslima problemima i uvjereni da će se poduzeti značajniji koraci za rješavanje njihove situacije. Također moramo uključiti sve - djecu, roditelje, odgajatelje, savjetnike, voditelje mladih, policiju, tvrtke društvenih medija i zajednicu u cjelini. Bit će potrebno usklađeno i

sveobuhvatan napor svih dionika da se napravi značajna razlika u smanjenju internetskog zlostavlja

Utjecaj školske klime na elektroničko nasilje učenika

Unazad nekoliko desetljeća unutar obrazovnog sustava sve veći fokus je stavljen na školsku klimu i njene utjecaja na različita postignuća učenika. Autor Bošnjak (1997: 36) navodi da se tijekom cjelokupne povijesti pedagogije i školstva “tražio način da se poboljša odgojno-obrazovna klima u kojoj će i učenici i nastavnici postizati bolje odgojno obrazovne rezultate”. Školskom klimom smatra se koncept koji autori iz tog područja definiraju kao relativno trajnu kvalitetu školske okoline koja utječe na ponašanje njezinih članova i slažu se da je školska klima dio školske okoline koji je povezan s individualnim i afektivnim dimenzijama i sustavom vjerovanja u školi (Hanes, Emmons i Comer, 2010; Moos, 1978, Norton, 1984 prema Velki, Kuterovac Jagodić i Antunović 2014:152). Interakcija među ljudima važan je faktor školske klime. Perkinsonova (2006) definicija stoga je jedna od najčešće korištenih, gdje je školska okolina definirana kao „okružje za učenje stvoreno kroz interakcije i povezanost ljudi, fizičke okoline i psihološke atmosfere” (prema Velki, Kuterovac Jagodić i Antunović 2014:153). Sukladno svemu navedenome, školska klima može definirati i kao skup osjećaja koje učenici i školsko osoblje imaju prema školi gledano kroz određeno vrijeme, a koji se temelje na tome kako se određeni pojedinac koji se nalazi u školi osjeća u njoj i da li je škola podržavajuća za učenje i poučavanje, je li ona organizirana i sigurna.

Iako još uvijek ne postoji točan konsenzus o tome koje su dimenzije ključne za valjano mjerenje školske klime, najčešće je identificirano pet domena (Zullig, Koopman, Patton i Ubbes, 2010): red, sigurnost i disciplina, školska postignuća, društveni odnosi, školski objekti i povezanost škole. No, važno je napomenuti kako u novije vrijeme Zullig i sur. (2010) zastupaju skup od osam domena: odnosi između učenika i nastavnika, povezanost škole, akademska potpora, red i disciplina, školsko fizičko okruženje, školsko društveno okruženje, percipirana isključenost/privilegija i akademsko zadovoljstvo.

Najznačajnijim čimbenikom koji se odnosi na poboljšanje školske klime najčešće se smatra onaj koji je usmjeren na poboljšanje odnosa između učenika i nastavnika. Od svih čimbenika školske

klime, odnosi između učenika i nastavnika u najjačoj su korelaciji sa svim ostalim čimbenicima (Zullig i sur., 2010), uključujući povezanost s drugima (Thapa, Cohen, Guffey i Higgins-D'Allesandro, 2013) i percepciju društvene, emocionalne i akademske podrške (Osterman, 2000, prema Wentzel, 2002). Stoga se na temelju školske klime može detektirati ima li pojedinac u školi pozitivne ili negativne osjećaje glede svog boravka u školi. Prema tome, smatra se da dobri osjećaji u vezi škole omogućuju da se učenici bolje ponašaju i da bolje uče. Stoga se može zaključiti, a u prilog tome govore i rezultati brojnih istraživanja, kako je pojava nasilnog ponašanja učenika na društvenim mrežama povezana s odnosima u školi među učenicima i odnosima učenika sa nastavnicima, što su dvije važne komponente u određivanju kakva je školska klima. Učenici koji imaju pozitivne odnose s drugim učenicima i nastavnicima imaju manje iskustva s nasiljem na društvenim mrežama. Navedeno potvrđuje i istraživanje autorica Velki i Vrdoljak (2013: 103) koje navode da negativan emocionalni odnos djeteta s nastavnikom povećava vjerojatnost javljanja nasilnoga ponašanja, pa tako i elektroničkog vršnjačkog nasilja, posebice kod djece mlađe školske dobi (Gosarić, 2018).

Mjera u kojoj učenici osjećaju povezanost sa školom također je prepoznata kao važna dimenzija i usko povezana s dimenzijom odnosa (J. Cohen, McCabe i sur., 2009, prema Petrie, 2014). Kada osoba osjeća nedostatak pripadnosti i povezanosti, javlja se povećani rizik od obrambenog ponašanja, uključujući agresiju prema drugima. Važno je napomenuti kako je utvrđeno da su rezultati vrlo stabilni (Brand i sur., 2003, prema Petrie, 2014), odnosno da značajke školskog okruženja traju tijekom vremena, čak i kada se generacije učenika mijenjaju.

Vršnjačko nasilje, gdje također spada i elektroničko nasilje, jača u okolini gdje učenici i odrasli ne reagiraju na nasilje, gdje nije uspostavljena nulta tolerancija na nasilje. Posljedice nasilja u takvoj okolini očituju se u: lošoj školskoj klimi, smanjenju akademskog uspjeha kod sve djece, kroničnom izostajanju iz škole, negativnim stavovima prema školi, snižavanju samopoštovanja i samopouzdanja učenika, povećanju anksioznosti kod učenika, samoći i socijalnoj izoliranosti, odluci o napuštanju škole te suicidu u krajnjim granicama (Hazler, 1996, prema Roberts i Coursol, 1996).

Školska klima sama po sebi nije jedina koja ima utjecaja na to kakvi će se odnosi razvijati među učenicima škole, već je i društveni vrijednosni sustav u kojem škole djeluju od velike važnosti za razvoj prijateljskih i uvažavajućih odnosa među učenicima, ali i ljudima u zajednici. Jasan

društveni vrijednosni sustav neophodan je kako bi programi i aktivnosti koje škole provode bili utemeljeni u općim vrijednostima u društvu jer školama nije lako odgajati djecu u duhu međusobnog poštovanja ukoliko to nisu vrijednosti koje promiče društvo u kojem djeluju (UNICEF, 2010).

Prednosti pozitivne školske klime utvrđene su kroz mnoga istraživanja u posljednjih trideset godina. Doprinosi dosljednijem pohađanju nastave, boljem uspjehu učenika i drugim poželjnim rezultatima učenika. Jedna od naših nedavnih studija otkrila je da učenici koji su doživjeli internetsko zlostavljanje (i oni koji su bili mete i oni koji su priznali da su zlostavljali druge) doživljavaju lošiju klimu u svojoj školi od onih koji nisu doživjeli internetsko nasilje. Učenike su pitali "uživaju li ići u školu", "osjećaju li se sigurno u školi", "osjećaju li da im učitelji u njihovoj školi zaista nastoje pomoći da uspiju" i "osjećaju li da je učiteljima u njihovoj školi stalo do njih". Oni koji su zlostavljali druge putem interneta ili koji su bili meta internetskog nasilja manje su se slagali s tim izjavama. Općenito, od presudne je važnosti za nastavnike da razviju i promiču sigurnu školsku klimu punu poštovanja – onu obilježenu zajedničkim osjećajima povezanosti, pripadnosti, poštovanja vršnjaka, morala, sigurnosti, pa čak i školskog duha. Pozitivno okruženje u školi uvelike će pomoći u smanjenju učestalosti mnogih problematičnih ponašanja u školi, uključujući nasilje bilo koje vrste.

Prevenција elektroničkog nasilja

Elektroničko nasilje pojava je koja prije ili kasnije može imati isključivo negativne posljedice, kako za žrtvu, tako i za počinitelja nasilja. Vrlo je važno da se adekvatno reagira ako dođe do elektroničkog nasilja, osobito kako bi posljedice za žrtvu bile što manje. No, smatram kako je još važnije ulagati napore i vrijeme u prevenciju elektroničkog nasilja kako do takvog nasilja ne bi ni došlo. Prevenciju u ovom slučaju vidimo kao niz mjera i aktivnosti kojima želimo smanjiti mogućnost, širenje i učestalost elektroničkog nasilja (Bilić, 2018). Prevencija elektroničkog nasilja, kao i samo interveniranje i reagiranje, često nije lagan pothvat, osobito jer se radi o novijem obliku nasilja čije se varijacije razvojem tehnologije brzo razvijaju, zbog čega se postavljaju i veći zahtjevi kod njegovog prevencije. No, treba imati na umu kako su tehnologije postale sastavni dio života te se njezine negativne posljedice poput elektroničkog

nasilja trebaju smatrati suvremenim problemom u društvu s kojim se potrebno naučiti nositi, kako bi se društvo, a osobito djeca, pravovremeno zaštitili.

Prevenција elektroničkog nasilja ne može biti zadatak samo određene skupine ljudi ili institucije. Zbog načina kojim je svakodnevni život prožet korištenjem tehnologija, Interneta i društvenih mreža, a zbog kojeg su i toliko velike šanse za čestom pojavom elektroničkog nasilja, ovom problemu potrebno je pristupati sistematski. Drugim riječima, važno je uključivanje roditelja, vršnjaka, škole te ostalih čimbenika koji imaju važnu ulogu u životima mladih, a samim time i značajnu mogućnost da utječu na smanjenje elektroničkog nasilja.

Mnogi smatraju kako škola ne mora nužno biti odgovorna za prevenciju te kasnije i reagiranje na elektroničko nasilje, obzirom da se radi o nasilju koje se ne mora odvijati isključivo tijekom boravka u prostoru škole. No, smatram kako kriterij odgovornosti ne treba ležati u tome gdje i kada se nasilje odvija, već u činjenici kako škola ima jednu od ključnih uloga u životima djece i mladih, osobito obrazovnu, te je njenu takvu ulogu važno iskoristiti za osvješćivanje opasnosti elektroničkog nasilja te njegova pravovremena prevencija. Tome u prilog ide i činjenica kako su moderne tehnologije i Internet prodrli u gotovo svaki aspekt suvremenog života, pa se može zaključiti kako škola više ne može djelovati na način da ne sudjeluje u rješavanju problema elektroničkog nasilja, tim više jer su tehnologije postale sastavni dio nastavnog procesa. Ono što me djelomično i potaknulo na bavljenje ovom temom jest upravo činjenica da se moderne tehnologije više nego ikada koriste u nastavnom procesu, osobito nakon izbijanja pandemije izazvane virusom COVID 19. Jedna od novijih pojava jest i postojanje grupa na aplikacijama poput Vibera ili WhatsAppa koje prave nastavnici s ciljem jednostavnijeg i bržeg dijeljenja obavijesti i zadaće. Upravo zbog toga možemo zaključiti kako je i odgovornost škole za prevencijom elektroničkog nasilja veća nego ikada, te kako više nije ni upitno treba li ona uopće reagirati, već na koje sve načine te s kime u suradnji.

Mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja koje proizlaze iz škole smatraju se ključnima u preveniranju, ali i detektiranju te rješavanju elektroničkog nasilja, ne samo zato što je online oblik vršnjačke agresije često povezan s tradicionalnim nasiljem u školskom kontekstu, već i zato što škole općenito imaju obrazovnu odgovornost (Vandebosch, Poels i Deboutte, 2014, prema Vandebosch i Green, 2019). Obzirom na činjenicu da je tehnologija sastavni dio gotovo svakog aspekta suvremenog života, pa tako sve više i nastavnih procesa, škole bi trebale već od

prvih dana sudjelovati u poučavanju djece kako pravilno koristiti tehnologiju te se primjereno ponašati online.

Svijest o mogućnosti pojave elektroničkog nasilja

Jedan od prvih i najvažnijih koraka od strane škole trebalo bi biti osvještavanje mogućnosti pojave elektroničkog nasilja. Za razvijanje učinkovitih programa prevencije i intervencije elektroničkog nasilja, ključno je najprije razumjeti kako školsko osoblje percipira elektroničko nasilje, njegove temeljne uzroke i prepreke koje kompliciraju nastojanja škola da izgrade kulturu koja sprječava elektroničko nasilje (Young, Tully i Ramirez, 2017). Obrazovanje s ciljem podizanja svijesti neophodan je početak obzirom da mnoge osobe i dalje nisu vješte u poznavanju tehnologije, a samim time je nerijedak slučaj da ni elektroničkom nasilju ne pripisuju veliki značaj. Upravo zbog školskog osoblja koje ne prepoznaje elektroničko nasilje kao važan problem kojim bi se škola trebala sustavno baviti, nasilje ovakvog oblika će se vjerojatno češće pojavljivati, a još manje prevenirati te reagirati na isto. "Prema *Health Belief* psihološkom modelu, u školi je postojalo konceptualno preklapanje između čimbenika koji su poticali ili olakšavali internetsko zlostavljanje i koji su, još prešutnije, komplicirali napore usmjerene na sprječavanje internetskog nasilja" (Young i sur., 2017: 482). Jedni od tih čimbenika koji mogu kočiti sprječavanje elektroničkog nasilja svakako su neosviještenost obrazovnih djelatnika o ovome problemu, ali i općenito korištenje modernih tehnologija u nastavi, koje mogu predstavljati i barijeru i podršku u prevenciji. Tijekom obrazovanja nastavnika te ostalog osoblja škole o ovome problemu i njegovim opasnostima potrebno je uključiti i informacije o zakonskoj regulativi, predviđenim načinima postupanja koje bi se moglo primijeniti u situacijama dolaska od nasilja te analizu dosadašnje sudske prakse. Kroz redovito podsjećanje nastavnika te osoblja o važnosti rješavanja ovog problema te pripremu kako adekvatno reagirati, oni će biti spremniji prevenirati pojavu elektroničkog nasilja te postupati na najučinkovitiji način ako do nasilja dođe.

Obrazovanost nastavnika o ovom problemu neophodna je kako bi oni isto znanje prenosili učenicima. Učenici moraju znati da su fizička prijetnja te drugi oblici elektroničkog nasilja zapravo zlostavljanje drugih. Jedna od glavnih karakteristika ovog oblika nasilja jest to da djeca počinitelji ne vide reakciju drugih na nasilje koje čine online, zbog čega često nisu ni svjesni posljedica koje ono ima. Bitno je kod djece osvijestiti da elektroničko nasilje može uzrokovati ozbiljne psihičke probleme žrtvi (Marczi, 2014). Jednako tako, autor Willard (2007) smatra kako

trening socijalnih vještina može poboljšati vještine empatije i doprinijeti etičkom odlučivanju i mirnom rješavanju sukoba (Marczi, 2014). Spomenula sam kako školska klima uvelike doprinosi (ne)pojavljivanju nasilja, pa bi stvaranje ozračja unutar škole u kojem se potiče mirno rješavanje sukoba itekako moglo doprinijeti prevenciji nasilja.

Prema Walker (2014), uključivanje tema poput prikladnog komuniciranja Internetom, medijske pismenosti te interkulturalnih i interpersonalnih teorija o komunikaciji u školski kurikulum može biti vrlo korisno (Jeleč i sur., 2020). Mišljenja sam kako se ovom problemu jedino i može pristupiti interdisciplinarno, budući da ionako nema područja u kojem tehnologija ne zauzima mjesto. Zbog toga je vrlo korisno da se svjesnost o rizicima korištenja tehnologija, primjerenom ponašanju na Internetu te prikladnom rješavanju sukoba podiže kroz što više sadržaja koji se obrađuju unutar nastavnog procesa, a čija bi se obrada pokazala učinkovitom za suzbijanje elektroničkog nasilja.

Budući da je moderna tehnologija unazad nekoliko godina shvaćena kao vrlo korisna i potrebna u nastavnom procesu, metode prevencije bi se trebale fokusirati na poticanje odgovornog korištenja i učenje vještina samoregulacije, počevši već u predškolskoj dobi. Obzirom da korištenje tehnologija u svrhu obrazovanja počinje već u razdoblju vrtića, potrebno je već od te najranije dobi promicati njihovo sigurno i odgovorno korištenje, i prije nego dijete krene u osnovnu školu. Moguće strategije prevencije uključuju poučavanje učenika kako identificirati elektroničko nasilje u školi i izvan škole, raspravu s učenicima o politikama škole vezano za isto nasilje, poučavanje učenika o načinima prijavljivanja elektroničkog nasilja te povećani nadzor u prostorima škole gdje se elektroničko nasilje može događati (npr. prostor namijenjen za korištenje računala) (Young i sur., 2017). Pretpostavlja se kako svaka škola ima određeni oblik programa za suzbijanje nasilničkog ponašanja učenika te razrađen plan kako reagirati u slučaju pojave vršnjačkog nasilja. Novija je pojava da sve više škola u svoje programe suzbijanja nasilja uključuje i elektroničko nasilje. Sukladno činjenici kako je ovaj oblik nasilja relativno novi, mnogi podaci govore kako se za reagiranje na elektroničko nasilje od strane škole nerijetko preuzimaju smjernice iz programa za suzbijanje tradicionalnog nasilja, koji se dugi niz godina koristi unutar škola. Obzirom na učestalost korištenja tehnologija i Interneta među djecom te mogućnost javljanja opasnosti koja iz istih proizlazi, nužno je da svaka škola posjeduje svoj program prevencije elektroničkog nasilja s čijim postojanjem te njegovim stavkama trebaju biti

upoznati svi, nastavnici, djeca, roditelji te djelatnici škola. Stoga je ključno naglasiti ozbiljnosti elektroničkog zlostavljanja jer odrasli često misle da je neizravan fizički napad manje štetan nego izravan fizički (Marczi, 2014). Program se može sastojati od niza mjera prevencija, ali i načina reagiranja te interveniranja, a trebao bi biti usmjeren i na djelatnike škole te učenike i roditelja. Iako se radi o programu kojeg iznosi škola, program prevencije bi trebao sadržavati smjernice i prijedloge za suzbijanje nasilja koji su općevažeći, odnosno kojima bi se učenici trebali voditi i izvan škola. Vrlo je važno da programi prevencije elektroničkog nasilja budu jednostavno pisani te bliski učenicima kako bi ih oni bolje shvatili i integrirali u svoje djelovanje. Smatram kako će učenici radije prigrliti program, odnosno stavove i vrijednosti za koja se on zalaže ako i oni sami budu uključeni u njegovu izradu. Jednako tako, važnost prevencije elektroničkog nasilja te prikladnog reagiranja kada se ono dogodi učenici će prije prihvatiti i integrirati ako mogu davati svoje mišljenje na temu. Poznato je kako će učenici radije sudjelovati u nečemu ako imaju osjećaj da se njihovo mišljenje sluša te uzima u obzir, a koje je kod izrade programa te poučavanja o ovome problemu vrlo važno.

Kod proučavanja programa prevencije nasilja, autori najčešće uočavaju tri tipa programa unutar škola kod kojih testiraju učinkovitost: program usmjeren na prevenciju tradicionalnog vršnjačkog nasilja, program usmjeren specifično na prevenciju elektroničkog nasilja te integrirani program za prevenciju tradicionalnog i elektroničkog nasilja (Vandebosch i Green, 2019). Programi usmjereni na prevenciju elektroničkog nasilja osmišljeni su isključivo za taj oblik nasilja te je poučavanje digitalne pismenosti jedan od njihovih glavnih zadataka. Neki od takvih programa u svijetu jesu: I Safe curriculum (Chinball, Wallace, Leicht i Lunghofer, 2006, prema Vandebosch i Green, 2019), Cybersmart (Doyle, 2011, prema Vandebosch i Green, 2019), Cyber Friendly Schools (Cross i sur., 2015, prema Vandebosch i Green, 2019) i dr. No, treći je tip programa onaj koji se najčešće smatra najučinkovitijim. Kod takvog programa, elektroničko je nasilje dio integriranog pristupa prevencije koji uključuje i tradicionalni i elektronički oblik nasilja, uzimajući u obzir njihove sličnosti i različitosti. Takav pristup najčešće uključuje teme vezane za suzbijanje svih vrsta nasilja kojima je prožet sadržaj učenja, materijale na kojima vršnjaci mogu zajedno raditi te materijale za učitelje i njihovo osposobljavanje (Vandebosch i Green, 2019).

Izazovi kod implementacije preventivnih programa u školama

Spomenuto je kako podcjenjivanje opasnosti elektroničkog nasilja ili njegovo zanemarivanje te neupućenost obrazovnih djelatnika može kočiti prevenciju elektroničkog nasilja ili adekvatno reagiranje ako do nasilja dođe. Autori kao izazov kod prevencije elektroničkog nasilja u školama navode i to da nema uvijek jasne smjernice koja obvezuje škole za uvođenje programa prevencije elektroničkog nasilja (Slonje, Smith i Friesen, 2013, prema Vandebosch i Green, 2019). Samim time, dolazi do razlikovanja škola u tome gdje se kod određenih škola elektroničko nasilje nastoji suzbiti konkretnim mjerama, te onih škola gdje ne postoji ni konkretan program prevencije. Jednako tako, programi zahtijevaju financijsko i vremensko ulaganje kako bi bili adekvatno provedeni, što nije uvijek moguće. Programi prevencije koji se predlažu ne mogu uvijek biti primjenjivi na sve škole zbog specifičnosti lokalnog konteksta (Vandebosch i Green, 2019). Događa se i da programi nerijetko ne daju dovoljno podrške kod izvedbe, odnosno da se ne nude konkretne smjernice u obliku priručnika, treninga te pomoći izvana.

Reagiranje škole u slučaju pojave elektroničkog nasilja

Kada dođe do pojave elektroničkog nasilja unutar škola, nužno je reagirati prema postojećim protokolima čija je svrha prevenciju, odnosno smanjenje činjenja i doživljavanja nasilja. U hrvatskom se obrazovnom sustavu u takvim situacijama škole najčešće vode onime što je navedeno u čl. 20, str. 2 Pravilnika o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima (NN 132/2013). Prema Pravilniku, škola je dužna informirati učenike i roditelje o posljedicama neprimjerene komunikacije učenika na društvenim mrežama te o načinima postupanja u slučajevima saznanja o nasilju u elektroničkim medijima sukladno Protokolu o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima (Ministarstvo obitelji branitelja i međugeneracijske solidarnosti, 2004, prema Jeleč i sur., 2020). Prema protokolu, dužnost je djelatnika škole koji se bave aktivnostima vezanima za bilo kakvu vrstu nasilja u školi da što prije obave razgovor s počiniteljem i žrtvom nasilja uz nazočnost stručne osobe. Protokol navodi kako je tijekom razgovora sudionicima neophodno ukazati na posljedice koje elektroničko nasilje čini, odnosno kako je ono neprihvatljivo u štetno za sve sudionike nasilja. Osim toga,

razgovorom se treba savjetovati promjena ponašanja te na koji način se može ispraviti nastala situacija. Škole su također dužne pozvati roditelje ili skrbnike djeteta koje je počinilo nasilje te izvijestiti ih o slučaju nasilja te o obavezi odgojno-obrazovne ustanove da slučaj prijavi nadležnom Centru za socijalnu skrb, Uredima državne uprave u županijama, policiji ili nadležnom državnom odvjetništvu (Jeleč i sur., 2020).

Preventivni programi na području Hrvatske

Osim preventivnih programa unutar škola, U Hrvatskoj je unazad nekoliko godina osmišljeno i provedeno nekoliko programa kojima je cilj osvijestiti stanovništvo o ovom rastućem problemu te suzbiti njegovo pojavljivanje. Ured UNICEF-a u Hrvatskoj je 2003. godine provodio školski program prevencije vršnjačkog nasilja među djecom pod nazivom „Za sigurno i poticajno okruženje u školama“ koji je nastao u okviru akcije „Stop nasilju među djecom“ (UNICEF, 2003).

Na jednom od susreta prilikom osnivanja „Mreže škola bez nasilja“, istaknuto je kako se sve više nasilja i zlostavljanja događa putem interneta i mobitela, da postojeće znanje unutar škola o prevenciji vršnjačkog nasilja nije dovoljno za sprječavanje ovog novog oblika nasilja te da su učitelji i roditelji u prosjeku znatno manje vješti u korištenju elektroničkim medijima od djece (UNICEF, 2010). Predstavnici škola također su pozvali na proširenje postojećeg programa suzbijanja vršnjačkog nasilja radi porasta elektroničkog nasilja među djecom i mladima. Zbog toga je ured UNICEF-a za Hrvatsku zajedno s Hrabrim telefonom 2008. godine pokrenuo javnu kampanju „Prekini lanac!“ s ciljem sprječavanja elektroničkog nasilja među djecom. Ta se kampanja u početku sastojala se od plakata i letaka za djecu i roditelje, letaka za učitelje i ostalog prigodnog materijala, a 2009. godine osmišljen je i u nekoliko škola uveden školski preventivni program „Prekini lanac!“ koji je usmjeren na prevenciju elektroničkog nasilja te koji je zamišljen kao nastavak programa „Za sigurno i poticajno okruženje u školama“, poznatijeg po nazivu cijele akcije „Stop nasilju među djecom“. Program „Prekini lanac!“ čine radionice za učitelje, roditelje i učenike koje su oblikom primjerene tematskim učiteljskim vijećima, roditeljskim sastancima i satovima razrednih odjela, a primarno je zamišljen kao poticaj za promišljanje i poučavanje o ponašanju u ovoj novoj vrsti medija (UNICEF, 2010).

Još jedan projekt Hrabrog telefona za prevenciju elektroničkog nasilja jest onaj pod nazivom Hrabri Čuvari (Hrabri telefon, 2017). Projekt se sastoji od edukativnih radionica za nastavnike, učenike, roditelje te stručne suradnike. Nakon provedenih radionica učenici koji su uspješno prošli program dobili su titulu „Hrabrih čuvara“ te dobili aktivnu ulogu u pomoći i poučavanju svojih vršnjaka o opasnostima elektroničkog nasilja putem radionica i poster-prezentacija (Jeleč i sur., 2020).

Projekt “Klikni za sigurnost” kojeg provodi Ambidekster klub zajedno s Ministarstvom za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku, Gradom Zagrebom i Gradom Gospićem također je značajan projekt suzbijanja nasilja među djecom koji u obzir uzima i elektroničko nasilje. Tim se projektom dugoročno pridonosi smanjenju različitih pojava oblika nasilja nad djecom i mladima te prevenciji tjelesnog kažnjavanja, zanemarivanja i zlostavljanja djece i mladih, tim više jer je u intervencijskom smislu projekt sveobuhvatan te pridonosi stvaranju sigurnijeg okruženja za odrastanje djece i mladih te se posebice nastoji pridonijeti zaštiti djece i mladih koji su već doživjeli neki oblik nasilja, pa tako i elektroničko (Ambidekster klub, 2020). Njegov se hvalevrijedan program sastoji od individualnih savjetovanja, edukativnih radionica, radova u grupama, online i telefonskog savjetovanja, edukacija volontera uključenih u projekt i informiranje šire javnosti putem informativnih materijala (letaka ili postera) te promocija spota „Što se dogodi na internetu“ (Ambidekster klub, 2020).

Svakako je vrijedno spomenuti i Priručnik za voditelje programa prevencije nasilja putem Interneta izdan od strane Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku u sklopu projekta Ne e-nasilju, na kojem su s Filozofskim fakultetom u Osijeku surađivali i Centar za nestalu i zlostavljano djecu te Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. Priručnik se sastoji od niza osmišljenih radionica predviđenih za održavanje na satu razredne zajednice te su zamišljene da ih provode svi zainteresirani nastavnici i stručni suradnici u osnovnim i srednjim školama.

Također jedan od projekata prevencije elektroničkog nasilja jest onaj osmišljen i proveden od strane udruge roditelja „Korak po korak“. Ta se udruga priključila projektu “DeleteCyberbullying” kojeg provodi COFACE (Konfederacija obiteljskih organizacija Europske unije) uz financijsku podršku programa Europske unije DAPHNE, koji ima za cilj pridonijeti zaštiti djece, mladih i žena od svih oblika nasilja (Jeleč i sur., 2020). Prva mogućnost

koju projekt "DeleteCyberbullying" nudi jest video „Elektroničko nasilje: postoji izlaz“, a druga je aplikacija #Deletecyberbullying za pametne telefone na kojoj korisnici rješavaju kviz nakon kojeg ih se preusmjerava na adekvatne izvore informacija o elektroničkom nasilju, ovisno o rezultatima koje su postigli na kvizu.

“Vrli novi svijet” projekt je o utjecaju modernih tehnologija na zdravlje mladih koji se provodi od 2019. godine od strane Gradskog ureda za zdravstvo Grada Zagreba. Cilj je ovog programa osvješćivanje mladih na opasnosti i rizike modernih tehnologija te stjecanje novih znanja o međusobnoj prikladnoj komunikaciji koja može poslužiti kao prevencija pojave nasilja. Edukacije se provode od strane stručnjaka iz Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Psihijatrijske bolnice Vrapče u velikom broju osnovnih škola i učeničkih domova u gradu Zagrebu.

Ženska soba - Centar za seksualna prava, koji se u svome radu bavi i elektroničkim seksualnim nasiljem, 2020. godine objavio je priručnik Seksualno nasilje nad i među djecom i mladima. U priručniku je predstavljen i Snep program (Seksualno nasilje - edukacijski i prevencijski program) koji, između ostalog, sadrži i podtemu Seksualno elektroničko nasilje, namijenjenu za 2. razred srednje škole. Radionicama na temu seksualnog elektroničko nasilja cilj je upoznati učenike s osnovnim obilježjima elektroničkog seksualnog nasilja, objasniti njegove uzroke i posljedice te ih uputiti u mehanizme i mogućnosti zaštite. Priručnik koji je Ženska soba - Centar za seksualna prava objavio sadrži i rezultate brojnih provedenih istraživanja u području seksualnog nasilja, pa tako i rezultate dobivene istraživanjem elektroničkog seksualnog nasilja među djecom i mladima u Hrvatskoj, a kojima je cilj ukazati na njegove opasnosti i prevenirati njegovu pojavu.

Evaluacija programa prevencije elektroničkog nasilja

Programi prevencije elektroničkog nasilja u školama relativno su novija pojava obzirom da je i sama problematika takvog oblika nasilja mlađe prirode. Ono s čime se autori kod istraživanja elektroničkog nasilja često susreću jest neprestan i intenzivan rast oblika nasilja putem elektroničkih medija, što i ne čudi ako u obzir uzmemo svakodnevni rast broja aplikacija te ostalih načina komuniciranja putem modernih tehnologija. Sukladno tome, i programi

prevencije elektroničkog nasilja koji se provode u školama ili na široj razini unutar zajednice moraju biti u korak sa stalnim promjenama, osobito prilikom implementiranja i evaluiranja istih programa.

Prilikom implementiranja programa prevencije elektroničkog nasilja važno je imati na umu nekoliko aspekata kako bi sama implementacija bila uspješna. U literaturi se tako najčešće spominju: motiviranost učitelja i nastavnika za suočavanje s problematikom elektroničkog nasilja, obrazovanje učenika, nastavnika i roditelja o problemu elektroničkog nasilja, suradnja djelatnika škole na razvoju pravila za ponašanje prema drugima uživo i na Internetu, korištenje različitih i edukativnih aktivnosti za poučavanje o opasnostima elektroničkog nasilja te pravilnom reagiranju na isto (Jeleč i sur., 2020). Upravo bi percipiranje problema elektroničkog nasilja trebalo biti početna točka kod planiranja programa prevencije jer njegovo razumijevanje pomaže istraživačima da vide na koji način akteri doživljavaju elektroničko nasilje, što kasnije uvelike može utjecati na samu implementaciju programa. Ono što se, nažalost, događa kod osmišljavanja i uvođenja većine programa u odgojno-obrazovnom sustavu jest to da su svi početni koraci zadovoljeni i provedeni, no evaluacija programa je ta koja izostaje. Tada, upravo zbog nedostatka povratnih informacija o mišljenjima sudionika programa, analize rezultata te uspješnosti samog programa dolazi do ponavljanja mogućih pogrešaka ili zastoja u napredovanju. Prema mišljenju autora Bradshawa (2015), evaluacija preventivnih programa zauzima gotovo najvažniju ulogu tijekom procesa, a navodi i kako je većina provedenih programa usmjerena na osmišljavanje samih strategija, bez evaluacije njihove uspješnosti, što se može ogledati i u konkretnom slučaju prevencije elektroničkog nasilja među vršnjacima. Unatoč činjenici kako se takvi programi prevencije neupitno moraju nositi sa stalnim promjenama kod problematike ovog nasilja, vrlo je važno da sudionici programa provode sustavnu evaluaciju jer manjak jasnih dokaza o učinkovitosti strategija prevencije stvaraju izazove za razvoj konkretnih programa prevencije te se na taj način zapravo ništa ni ne postiže. Tome u prilog govori i istraživanje provedeno od strane autora Young i sur. (2017), gdje su se školski djelatnici izjasnili kako smatraju da nepostojanje konsenzusa oko percipiranja elektroničkog nasilja te korištenje različitih programa prevencije otežavaju stvaranje konkretnih programa suzbijanja elektroničkog nasilja, iz čega se može zaključiti kako je prilikom osmišljavanja te implementacije programa prevencije vrlo važno da ne izostaju navedeni koraci.

Metode istraživanja

Određenje predmeta istraživanja

Obzirom na to da su mladi najzastupljenija populacija unutar virtualnog okruženja, u isto vrijeme su i najizloženiji raznim negativnom utjecajima, među kojima se rastućim problemom ističe elektroničko vršnjačko nasilje na društvenim mrežama (Ciboci, 2014; Bilić, 2018; O'Keeffe i Clacke-Pearson, 2011). Ako tome dodamo i osjetljivost dobi u kojoj za mladi nalaze, rizik za sudjelovanje u elektroničkom nasilju, bilo kao žrtva ili počinitelj, veći je nego kod ostatka populacije. Zbog sve veće upotrebe moderne tehnologije na gotovo svakom polju djelovanja ljudi (pa i u odgojno-obrazovnom procesu), a samim time i zbog izloženosti opasnostima koje moderna tehnologija omogućuje, škole su više nego ikada zadužene za doprinos u preveniranju pojave elektroničkog nasilja. Tome u prilog ide i obrazovna uloga koju škola ima, a koja neovisno o mjestu javljanja elektroničkog nasilja pred školu stavlja zadatak djelovanja kako bi se ova vrsta nasilja prevenirala i suzbila. Činjenica je kako je s razvojem tehnologija i učestalosti njihovog korištenja porastao i broj domaćih (Velki i Vrdoljak, 2013; Jeleč i sur., 2017; Vejmelka i Strabić, 2016) i stranih istraživanja na temu elektroničkog nasilja (Young i sur., 2017; Brighi i sur., 2012; Thapa i sur., 2013). Pregledom domaće literature može se uočiti kako se istraživanja najčešće fokusiraju na učestalost pojave elektroničkog nasilja te istraživanju najčešćih oblika elektroničkog nasilja među mladima, dok istraživanja o načinima prevencije od strane odgovornih institucija (kao što je škola) ima nešto manje. Školski kurikulum te Školski plan i program spadaju među osnovne dokumente škole koji sadržavaju podatke i smjernice kojima se predstavlja rad i funkcioniranje škole, zbog čega se pretpostavlja njihova dostupnost na internetskoj stranici škole. Obzirom da bi svaka škola trebala imati vlastite preventivne programe, čiji sadržaj primarno ovisi o učenim potrebama prevencije, školski kurikulum te plan i program predstavljaju važan izvor podataka o tome kako škola djeluje ili ne djeluje na suzbijanje problema elektroničkog nasilja među učenicima. Upravo su manjak istraživanja u području prevencije elektroničkog nasilja te dostupnost dokumenata škola koji govore o programima prevencije bili povod za ovo istraživanje kvalitativnog karaktera.

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je analizirati i opisati mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja kod učenika koje provode osnovne škole u Koprivničko-križevačkoj županiji analizirajući preventivne programe i dokumente koje iste škole imaju, uz sagledavanje dubljeg uvida učenika koji polaze te škole.

Uzorak

Uzorak u istraživanju činilo je šest osnovnih škola na području Koprivničko-križevačke županije. Škole unutar županije su odabrane nasumičnim odabirom, a odabran je manji uzorak kako bi mogla biti moguća dublja analiza. Učenica sedmog razreda prve osnovne škole iz uzorka te učenik šestog razreda druge osnovne škole iz uzorka pristali su sudjelovati u intervjuu kako bi pružili svoj uvid u sudjelovanje u programima prevencije elektroničkog nasilja u školama, čime su također postali dio uzorka istraživanja. Obzirom da su intervjuirani učenici kao polaznici škola koje čine uzorak istraživanja odgovarali na kriterije istraživanja, smatraju se namjernim uzorkom. Jednako tako, obzirom da su učenici članovi moje šire obitelji, također čine pogodan uzorak.

Metoda prikupljanja podataka

Za prikupljanje potrebnih podataka prilikom provedbe istraživanja korišten je kvalitativan pristup koji je uključivao metodu analize sadržaja, točnije analize dokumenata. Podaci su prikupljeni analiziranjem kurikulumata te školskih preventivnih programa unutar planova i programa odabranih osnovnih škola za školsku godinu 2021./2022., gdje je fokus bio na mjerama prevencije elektroničkog nasilja. Školski kurikulum te godišnji plan i program nalaze se na internetskim stranicama nasumično odabranih škola, a kako bih došla do konkretnih primjera provedenih u praksi, potražila sam i članke objavljene na stranicama škole koji govore o provedbama programa prevencije elektroničkog nasilja. Kako bi se dobio dublji uvid u načine prevencije elektroničkog nasilja, proveden je polustrukturirani intervju s učenicom jedne osnovne škole te učenikom druge osnovne škole. Intervju je primarno bio usmjeren na dobivanje uvida u doživljaj aktivnosti prevencije elektroničkog nasilja u tim školama, pa su pitanja bila

otvorenog tipa te deskriptivna i evaluacijska. Provedeni intervju je sniman uz prethodnu najavu i objašnjenje učenicima zašto se snima te za što će se podaci koristiti, na što je dobiven pristanak učenika i njihovih roditelja.

Metoda obrade podataka

U obradi podataka za potrebe ovog istraživanja korištena je metoda analize sadržaja. Kvalitativni pristup istraživanju programa prevencije omogućio je dublju interpretaciju koncepata prikupljenih iz podataka. Uzorci su otkriveni tako što se sličan sadržaj internetske stranice svake škole unutar uzorka povezo sa zajedničkim kategorijama uspostavljenim tijekom istraživanja. Sadržaji dokumenata, članci i primjeri suzbijanja elektroničkog nasilja analizirani su analizom redak po redak i raspoređeni u kategorije prema sličnostima te učestalosti pojavljivanja. Snimka intervju s učenicima je doslovno transkriptirana te su dobiveni odgovori korišteni kao podaci za produbljivanje uvida u mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja u školama.

Rezultati i rasprava¹

U nastavku je predstavljen kratak pregled o najčešćim načinima prevencije elektroničkog nasilja koji se nalaze među kvalitativno analiziranim internetskim stranicama osnovnih škola. Iako svaka škola djeluje na svoj način, što je vidljivo i u različitosti projekata, aktivnosti i ostalih djelatnosti koje škole provode, tijekom analize sadržaja školskih preventivnih programa pojavili su se određeni zajednički pojmovi koji su vodili daljnji tijek istraživanja. Korištenjem kvalitativne analize sadržaja podataka otkriveni su uzorci kako bi se slični sadržaji internetskih sadržaja škola povezali sa zajedničkim kategorijama uspostavljenim tijekom istraživanja. Analiza sadržaja prvo je započela na dokumentima poput kurikuluma te plana i programa koji su dostupni na stranicama, dok su tijekom daljnje analize na nekim stranicama škole pronađeni i protokoli i pravilnici za suzbijanje nasilja koje te škole koriste kod prevencije elektroničkog nasilja učenika, a koji su u nastavku istraživanja također analizirani. One kategorije koje su se tijekom analize najčešće pojavljivale, a usmjerene su na prevenciju elektroničkog nasilja, su: dan sigurnijeg Interneta (njegovo obilježavanje) te projekti i aktivnosti (s tematikom suzbijanja elektroničkog nasilja). Ono što se također pojavljivalo, iako ne kod svake škole, je: obrazovanje za roditelje, Program za suzbijanje nasilja te Pravilnik o sigurnoj i odgovornoj uporabi informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Dan sigurnijeg Interneta

Provedbom analize internetskih stranica škola te školskog kurikuluma te plana i programa, uočeno je kako četiri od šest škola svake godine obilježava Dan sigurnijeg Interneta (9. veljače) u sklopu programa prevencije elektroničkog nasilja. One škole koje značajnu pažnju posvećuju tom danu te aktivnosti koje provode u sklopu njegovog obilježavanja koriste kao načine prevencije pojave elektroničkog nasilja su druga, treća, četvrta i peta osnovna škola, dok na stranicama i u dokumentima prve i šeste osnovne škole iz uzorka nema podataka o obilježavanju toga dana.

Druga osnovna škola iz uzorka u aktivnosti vezane za obilježavanje Dana sigurnijeg Interneta uključuje sve razrede škole, gdje prvi razredi uče su o Internetskom bontonu, drugi razredi imaju

¹ Podaci u ovom poglavlju dobiveni su analizom sadržaja školskih preventivnih programa s internetskih stranica osnovnih škola iz uzorka te iz Programa za suzbijanje nasilja i Pravilnika o sigurnoj i odgovornoj uporabi informacijsko-komunikacijske tehnologije.

radionicu Zaštita osobnih podataka, treći razredi upoznaju knjižicu Kako se zaštititi u svijetu Interneta i mobilnih telefona te igraju društvenu igru Sigurniji Internet. Učenici od prvih do četvrtih razreda također izrađuju plakate i stripove. Stariji razredi pišu kratke priče o nezgodnim situacijama koje se događaju koristeći Internet i predlažu rješenja te izrađuju su letke o elektroničkom nasilju koje izlažu u predvorju škole.

Obilježavanje Dana sigurnijeg Interneta u trećoj osnovnoj školi iz uzorka spominje se unutar Školskog kurikulumu, a obilježava se tijekom cijelog mjeseca veljače unutar dva ciklusa. Aktivnosti u sklopu obilježavanja toga dana namijenjene su svim učenicima razredne nastave s ciljem promicanja sigurnije i odgovornije upotrebe online tehnologije i mobilnih uređaja te podizanje svijesti o sigurnosnim problemima na Internetu. Aktivnosti koje škola provodi s ciljem prevencije elektroničkog nasilja uključuju gledanje videozapisa o korištenju Interneta, raspravu o pravilima ponašanja na Internetu, izradu plakata, uređenje panoa u razredu ili hodniku škole te igranje obrazovne igrice s temom sigurnosti na Internetu.

Dan sigurnijeg Interneta se u četvrtoj osnovnoj školi obilježava sukladno nastavnom planu i programu te godišnjim izvedbenim kurikulumima, a uključeni su svi učenici osnovne škole. U sklopu istoga učenici sudjeluju u mrežnom kvizu, izradi plakata, igranju igrice i ostalim aktivnostima na temu sigurnosti na Internetu. Na internetskoj stranici škole također je postavljen video s objedinjenim radovima učenika na temu elektroničkog nasilja, kao i fotografije održanih radionica.

Peta osnovna škola iz uzorka također obilježava Dan sigurnijeg Interneta u sklopu informatike kao jedna od mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja, a detaljna razrada aktivnosti toga dana navedena je u Školskom kurikulumu. Aktivnosti su namijenjene svim učenicima osnovne škole u sklopu obvezne i izborne nastave informatike. Za učenike su pripremljene različite aktivnosti gdje analiziraju etička pitanja koja proizlaze iz korištenja računalnom tehnologijom, prepoznaju vrste elektroničkoga nasilja, analiziraju ih i odabiru preventivne načine djelovanja za različite slučajeve elektroničkoga nasilja.

Ono što je vrijedno spomenuti jest to da je analizom uočeno kako sve škole iz uzorka koje obilježavaju Dan sigurnijeg Interneta također provode vrednovanje samog obilježavanja kroz različite provjere naučenog znanja, ali i ispitivanje mišljenja kako su učenici doživjeli aktivnosti te što bi oni po potrebi promijenili.

Projekti i aktivnosti s ciljem prevencije elektroničkog nasilja

Druga kategorija koja se tijekom analize dokumenata i internetskih stranica škola najčešće spominjala jesu aktivnosti i projekti koje škole provode kao jedan od načina prevencije elektroničkog nasilja među učenicima. Pritom se misli na aktivnosti i projekte koje škole provode nevezano za obilježavanje Dana sigurnijeg Interneta, odnosno koje provode tijekom godine ili u određenom periodu. Prema podacima dobivenim analizom izdvojene su četiri škole u čijem su godišnjem planu i programu te školskom kurikulumu navedene aktivnosti te projekti koji bi se tijekom školske godine trebali provesti. To ne mora nužno značiti kako ostale škole ništa ne provode tijekom godine u vidu prevencije elektroničkog nasilja, već se njihove aktivnosti, kako je navedeno u dokumentima, uglavnom provode tijekom Dana sigurnijeg Interneta.

Analizom su dobiveni podaci kako u drugoj osnovnoj školi iz uzorka "...prema novom kurikulumu, učenici polaznici informatike svake školske godine prolaze edukacije vezane uz sigurnost i sigurno korištenje interneta". U toj se školi informatika predaje od 4. do 8. razreda, a osim obrazovnih sadržaja i programiranja, pridaje se velika važnost na odgojnim sadržajima kako što su sigurnost na Internetu i opasnosti na Internetu, prevencija nasilja na Internetu te kako kritički procijeniti i ocijeniti neki sadržaj koji učenici nađu na Internetu. U godišnjem planu i programu navedena su dva projekta koja škola provodi tijekom godine s ciljem prevencije elektroničkog nasilja. Prvi je projekt "Sigurnost na Internetu", a u njemu sudjeluju svi učenici polaznici izbornog predmeta Informatike od 1. do 8. razreda, a cilj mu je usvojiti sigurne načine korištenja Interneta i IKT tehnologije. Drugi je projekt "B/C" u kojem sudjeluju dva peti razreda te jedan osmi razred, a njegov je cilj osvijestiti i educirati učenike o mogućnostima sigurne online komunikacije, osvijestiti postojanje vršnjačkog nasilja na Internetu i educirati učenike kako se nositi s tim problemom.

Što se tiče projekata i aktivnosti kod ostalih škola, analizom godišnjeg plana i programa šeste osnovne škole iz uzorka dobiveni su podaci kako je i ta škola uključena u projekt "Nisi sam" kojemu je cilj suzbiti nasilje među djecom. U sklopu tog projekta s učenicima 5. razreda provode se različite aktivnosti s ciljem da se učenika nauči kako se zaštititi te kako sigurno koristiti Internet. Tako se na satu razredne zajednice provode predavanja i radionice s ciljem učenja o dobrim i lošim stranama te sigurnom korištenju Interneta.. Na satu Hrvatskoga jezika čitaju se

tekstovi vezani uz medije te razgovor o pročitanoj, dok se na satovima Informatike uče osnovne usluge Interneta, kako se zaštititi te kako sigurno koristiti Internet.

Analizom školskih preventivnih programa unutar godišnjeg plana i programa prve osnovne škole uočeno je kako i ta škola sudjeluje u projektu suzbijanja nasilja "Nisi sam". Ono što je različito kod ove škole je to da su aktivnosti u sklopu projekta namijenjene za učenike šestog razreda, ali i njihove roditelje. Škola u suradnji s PU Koprivničko-križevačkom, između ostalog, provodi i radionicu „Što je elektroničko nasilje i kako ga spriječiti“, kojoj je cilj obrazovanje učenika šestog razreda i njihovih roditelja o realnim opasnostima zlostavljanja djece putem elektroničkog nasilja u svakodnevnom životu te kako prepoznati simptome i otkriti zlostavljano dijete.

Analizom Školskog kurikulumu pete osnovne škole dobiveni su podaci kako škola u sklopu informatičke grupe "Digitalni genijalci", namijenjene za učenike od 5. do 8. razreda, jedan sat tjedno učenike upoznaje sa sigurnošću na Internetu, dijeljenjem informacija te kako pronaći pouzdane i istinite informacije i pravilno se ponašati koristeći Internet. Učenike se u sklopu informatičke grupe također upoznaje s primjerima elektroničkog nasilja, na koji način ih riješiti te kako odabrati preventivne načine djelovanja za različite slučajeve elektroničkoga nasilja.

Prevenција elektroničkog nasilja iz perspektive učenika

Tijekom intervjua s učenicom sedmog razreda prve osnovne škole iz uzorka te učenikom šestog razreda druge osnovne škole iz uzorka, dobiven je dublji uvid u neposredan doživljaj aktivnosti prevencije elektroničkog nasilja koje škole provode te korisni podaci o tome kako bi, prema njihovom mišljenju, škola još mogla doprinijeti prevenciji elektroničkog nasilja.

Na pitanje kako je doživjela predavanja i radionice s temom prevencije ovog oblika nasilja koji su se u njezinoj školi provodili, učenica je odmah na početku rekla kako je ostavilo snažan dojam na nju, dodajući kako su je najviše šokirali statistički podaci o učestalosti pojave elektroničkog nasilja koje su iznijeli djelatnici policijske uprave. Spomenula je i kako do tada problem elektroničkog nasilja nije doživljavala toliko ozbiljnim kao sada te da vjeruje kako je predavanje i njene vršnjake potaknulo na razmišljanje. Time se nadovezala na iduće pitanje o tome kako su aktivnosti koje je škola provela utjecale na njezine stavove i razmišljanja o elektroničkom nasilju, na što je dodala da se sada osjeća sigurnijom da elektroničko nasilje zaista može i

prijaviti nekome iz škole, budući da joj je pristup nastavnika ulio nadu da će se nešto poduzeti ako do nasilja dođe. Na pitanje smatra li aktivnosti prevencije elektroničkog nasilja korisnima za učenike, odgovorila je kako vjeruje da bi aktivnosti mogle potaknuti mnoge učenike da pripaze što rade na društvenim mrežama, obzirom da su se neki od njenih vršnjaka nekoliko puta doveli u opasne situacije, osobito dijeleći privatne informacije. Smatra da su joj radionice dale novo znanje kako da zaštiti svoje profile i kakve stranice ne bi trebala posjećivati. Na kraju intervjua je dodala kako je zadovoljna načinom na koji škola radi na preveniranju elektroničkog nasilja te da joj je drago što se trude educirati i roditelje, osobito zato što mnogi roditelji često ne prate što njihovi vršnjaci rade na društvenim mrežama.

Učenik šestog razreda je na pitanje kako je doživio aktivnosti koje njegova škola provodi s ciljem prevencije elektroničkog nasilja odgovorio slično kao i učenica, odnosno da su ga najviše iznenadili podaci o učestalosti elektroničkog nasilja i načini na koje policija reagira jer, kako je rekao, nije bio svjestan koliko to može biti ozbiljno. Jednako tako, smatra kako je većinu toga već znao jer su na nastavi kroz različite predmete spominjali mnoge slične teme. Time je zaključio kako, osim predavanja djelatnike policijske uprave, ostale aktivnosti nisu utjecale na njegovo razmišljanje budući da se ta tematike često spominje u svakodnevnom životu. Unatoč tome, na pitanje smatra li aktivnosti prevencije elektroničkog nasilja koje provodi škola korisnima, rekao je kako smatra vrlo dobrim to što se spominju kroz mnoge predmete u nastavi jer su tako učenici stalno svjesni tog problema, ali da na neke učenike te aktivnosti i dalje značajno ne djeluju. Dodao je komentar kako škola ne može jedina zaustaviti da se učenici vrijeđaju u grupama na društveni mrežama, osobito jer mnoge roditelje ne brine što djeca rade kada su na mobitelu. Na pitanje o idejama kojima bi škola još mogla utjecati na prevenciju elektroničkog nasilja, rekao je kako bi mogli uvesti što više rada na računalu gdje bi im pokazali korisne stvari za zaštitu svojih računala, ali i kako bi djelatnici policijske uprave trebali češće dolaziti kako bi se vidjela ozbiljnost ovakve vrste nasilja.

Pravilnici i protokoli kao mogućnost prevencije elektroničkog nasilja

Analizom internetskih stranica i dokumenata osnovnih škola koje čine uzorak istraživanja, uočeno je kako dvije osnovne škole, osim projekata i aktivnosti koje provode, imaju i razrađeni pravilnik i protokol za suzbijanje elektroničkog nasilja. Četvrta osnovna škola iz

uzorka na svojoj internetskoj stranici ima dostupan Pravilnik o sigurnoj i odgovornoj uporabi informacijsko-komunikacijskih tehnologija kojemu je cilj regulacija korištenja tehnologija unutar škola te zaštita svih njenih korisnika. U pravilniku stoji kako se korisnicima tehnologije unutar škole smatraju: učenici, učitelji, nenastavno osoblje i povremeni korisnici, a osim osnovnih sigurnosnih odredbi te ostalih pravila, sadrži i informacije o sankcioniranju svakog nepridržavanja pravila. Pravilnik je nastao obzirom na naglo povećanje količine informacijsko-komunikacijske opreme i infrastrukture u školi i povećane potrebe uporabe tehnologije u nastavi.

Šesta osnovna škola iz uzorka na svojoj internetskoj stranici nudi uvid u Program za suzbijanje nasilja koji sadrži niz protokola s ciljem suzbijanja svih vrsta nasilja te načinima reagiranja na iste. Program sadrži prikaz svih aktivnosti namijenjenih za prevenciju nasilja, gdje se nalaze i aktivnosti u sklopu projekta “Nisi sam” za prevenciju elektroničkog nasilja. Program koji je svima dostupan osim aktivnosti s ciljem prevencije nasilja sadrži i upute kako reagirati na pojavu svih oblika nasilja unutar škole. Analizom programa i protokola za suzbijanja nasilja dobiveni su podaci kako su teme o prevenciji nasilja prisutne su i na satovima razrednih odjela u svim razrednim odjelima tijekom cijele godine, među kojima je i tema komunikacije na Internetu.

Obrazovanje roditelja s ciljem prevencije elektroničkog nasilja

Provedbom analize dokumenata škola uočeno je kako dvije škole naglasak stavljaju i na obrazovanje roditelja u vidu opasnosti elektroničkog nasilja među učenicima te njegove prevencije. Prva osnovna škola iz uzorka u sklopu projekta “Nisi sam” provodi i radionice za roditelje učenika, što je navedeno i detaljno objašnjeno u Školskom preventivnom programu. Radionica „Što je elektroničko nasilje i kako ga spriječiti“ namijenjena je učenicima 6. razreda i njihovim roditeljima, dok je unutar istog projekta za roditelje 6. razreda namijenjeno i predavanje „Prevencija nasilja i uloga roditelja“. Osim pedagoginje i razrednika šestih razreda, u predavanju za roditelje sudjeluju i djelatnici PU Koprivničko-križevačke. Unutar programa prevencije nalazi se i aktivnost “Edukacija roditelja” kojoj je cilj obrazovati roditelje u svezi problematike elektroničkog nasilja i konzumacije opojnih droga, ali i razvijati svijest o nužnosti zajedničkog preventivnog djelovanja škole, obitelji i zajednice na suzbijanju nasilnog i ovisničkog ponašanja kod mladih. Predavanje s navedenom tematikom je namijenjeno za

roditelje učenika petih razreda, dok je predavanje s radionicom namijenjeno za roditelje učenika sedmih razreda.

Zaključak

U doba u kojem je Internet zajednički teren za međuljudsku interakciju širom svijeta, potrebno je pratiti aktivnosti koje se tamo odvijaju, ali i biti svjestan opasnosti kojima sudjelovanjem u virtualnoj sferi možemo biti izloženi. Kako su upravo te opasnosti kojima su djeca i mladi često i nesvjesno izloženi bile poticaj za provedbu ovog istraživanja, cilj mu je bio istražiti kako škole mogu utjecati na prevenciju elektroničkog nasilja među učenicima. Škole kao ustanove obrazovnog karaktera imaju značajnu ulogu u životima djece i mladih, a načinom na koji se one postavljaju kod suzbijanja elektroničkog nasilja može se pravovremeno utjecati na njegovo nepojavljivanje ili adekvatno reagiranje. Za dobivanje uvida u načine na koje škole utječu na prevenciju elektroničkog nasilja od velike su se pomoći pokazali dokumenti koji već postoje na stranicama škola te koji su lako dostupni svima. Pritom se korisnom pokazala kvalitativna metoda analize dokumenata kojom se dobio dublji uvid u mogućnosti prevencije elektroničkog nasilja koje škole iz uzorka provode. Osobno se značajnim pokazao pristanak učenika polaznika dvije osnovne škole iz uzorka da sudjeluju u istraživanju dajući intervju, čime se dobila nova perspektiva iz “prve ruke” o doživljaju programa prevencije elektroničkog nasilja.

Detaljnijom analizom internetske stranice svake škole te njihovih dokumenata s fokusom na preventivne programe koji uključuju elektroničko nasilje, uočeno je kako se kod svake škole iz uzorka često javljaju određeni pojmovi, koji su daljnjom analizom izdvojeni u kategorije koje su vodile daljnji tijek istraživanja. Izdvojene kategorije bile su: Dan sigurnijeg Interneta, projekti i aktivnosti, pravilnici i protokoli te obrazovanje roditelja. Usporedbom podataka dobivenih analizom programa svake škole prema izdvojenim kategorijama, može se zaključiti kako škole u sklopu prevencije elektroničkog nasilja najčešće obilježavaju Dan sigurnijeg Interneta (četiri od šest škola) tijekom koje kroz različita predavanja, radionice te izradu radova uče o opasnostima korištenja Interneta te kako da i oni sami reagiraju na pojavu istih. Osim obilježavanja tog dana, analiza dokumenata pokazala je kako su sve škole izrazito aktivne po pitanju provedbe projekata i radionica s ciljem prevencije elektroničkog nasilja, gdje dvije škole aktivnosti provodi kroz nastavu informatike, dok su druge dvije škole uključene u projekt “Nisi sam”. Provedbom intervjua s dvoje učenika dobiven je dublji uvid kako su predavanja i radionice s ciljem prevencije elektroničkog nasilja iz njihove perspektive dobrodošli, odnosno da ih smatraju korisnima i potrebnima unutar škola. Zanimljivo je kako su i učenik i učenica naglasili da je

statistika o učestalosti elektroničkog nasilja bila ta koja je bila osobito uznemirujuća tijekom predavanja o ovom tipu nasilja. Dvije škole iz uzorka za prevenciju elektroničkog nasilja koriste izrađeni protokol i pravilnik koji su nastali uviđanjem učestalosti korištenja tehnologije u nastavi te potrebe reguliranja istoga, kao i potrebe adekvatnog reagiranja u slučaju pojave nasilja. Analizom stranica i dokumenata škola uočeno je kako dvije škole također uključuju obrazovanje roditelja s ciljem prevencije elektroničkog nasilja, što može biti osobito značajno ako uzmemo u obzir da su i roditelji vrlo važni akteri u prevenciji elektroničkog nasilja koji mogu pravovremenim reagiranjem značajno doprinijeti.

Istraživanja na ovom području među djecom i mladima općenito su važna za razumijevanje njihovih ponašanja u virtualnom okruženju, osmišljavanje pravodobnih strategija prevencije te otkrivanje i pravodobni tretman online rizičnih ponašanja. Zanimljivo je kako za istraživanje načina prevencije elektroničkog nasilja među djecom i mladima u osnovnoj školi upravo internetske stranice škola mogu poslužiti. Podaci dobiveni istraživanjem pokazali su kako, iako se radi o manjem uzorku osnovnih škola, svaka od šest škola ulaže napore u razne načine kako bi se preveniralo elektroničko nasilje među djecom. Iako ne sve, većina škola omogućuje da ti podaci budu dostupni na internetskim stranicama škole kako bi učenici, roditelji i druge osobe imale uvid u načine na koje elektroničko nasilje može biti prevenirano. Imajući na umu neprestani razvoj tehnologije i njezino sve učestalije korištenje u nastavnom procesu, može se zaključiti kako ovakvi različiti primjeri stalnog rada na prevenciji elektroničkog nasilja mogu uvelike doprinijeti sigurnosti djece i mladih.

Literatura

- Ahnert, L., Harwardt-Heinecke, E., Kappler, G., Eckstein-Madry, T. i Milatz, A. (2012). Student-teacher relationships and classroom climate in first grade: How do they relate to students' stress regulation? *Attachment & Human Development*, 14(3), str. 249-263. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/14616734.2012.673277> (07.07.2022.)
- Ambidekster. (2020). Klikni za sigurnost – projekt usmjeren prevenciji nasilja nad djecom. Dostupno na: [“KLIKNI ZA SIGURNOST” -projekt usmjeren prevenciji nasilja nad djecom | Ambidekster klub](#) (03.08.2022.)
- Barile, J. P., Donohue, D. K., Anthony, E. R., Baker, A. M., Weaver, S. R., & Henrich, C. C. (2012). Teacher-student relationship climate and school outcomes: Implications for educational policy initiatives. *Journal of Youth and Adolescence*, 41(3), str. 256-267. Dostupno na: [10.1007/s10964-011-9652-8](https://doi.org/10.1007/s10964-011-9652-8) (03.08.2022.)
- Betts, L. R. (2016). *Cyberbullying: Approaches, consequences and interventions*. London, UK: Palgrave MacMillan.
- Bijelić, J. (2010). Klikni za Nenasilje. Zagreb. Ambidekster klub.
- Bilić, V. (2014). Correlates and outcomes of cyberbullying and cybervictimization. U: Orel, M. (ur.) *The new vision of future technologies*. Ljubljana: Eduvision, str. 71-84.
- Bilić, V. (2018). *NOVE PERSPEKTIVE, IZAZOVI I PRISTUPI NASILJU MEĐU VRŠNJACIMA*. Zagreb: Obrazovni izazovi i Učiteljski fakultet u Zagrebu
- Bošnjak, B. (1997). *Drugo lice škole. Istraživanje razredno-nastavnog ozračja*. Zagreb: Alinea, str. 36-38
- Bradshaw, C. P. (2015). Translating research to practice in bullying prevention. *American Psychologist*, 70(4), str. 322-332. Dostupno na: <https://doi.org/10.1037/a0039114> (08.08.2022.)
- Brighi, A., Melotti, G., Guarini, A., Genta, M. L., Ortega, R., Mora-Merchán, J., Smith, P. K. i Thompson, F. (2012). Self-esteem and loneliness in relation to cyberbullying in three European countries. U: Cross, Q. Li. D. i Smith, P. K. (ur.), *Cyberbullying in the global playground: Research from international perspectives*, str. 32–56. Dostupno na: https://www.academia.edu/24872430/Self_Esteem_and_Loneliness_in_Relation_to_Cyberbullying_in_Three_European_Countries (12.07.2022.)

- Chibbaro, J. S. (2007). School Counselors and the Cyberbully: Interventions and Implications. *Professional School Counseling*, 11(1), str. 65–68. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/42732740> (07.08.2022.)
- Ciboci, L. (2014), Grupe mržnje na društvenim mrežama – novi oblici nasilja među djecom i mladima. U: Majdak, M. (ur.), *Nasilje na internetu među i nad djecom i mladima*. Zagreb: Društvo za socijalnu podršku, str. 13-26.
- Cyberbullying.org: Cyberbullying Facts. Dostupno na: [Cyberbullying Facts - Cyberbullying Research Center](http://www.cyberbullying.org) (02.08.2022.)
- Ćosić, I., Pregrad, J., Salečić, I., Tomić Latinac, M. (2010). *Prekini lanac. Priručnik programa prevencije elektroničkog zlostavljanja*. Zagreb, Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- Gosarić, S. (2018). *Povezanost školske klime i nasilnog ponašanja učenika na društvenim mrežama*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:224523> (13.7. 2022.)
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2008). Personal information of adolescents on the Internet: A quantitative content analysis of MySpace. *Journal of Adolescence*, 31(1), str. 125–146.
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2012). *Preventing Cyberbullying and Sexting One Classroom at a Time. School Climate 2.0*. Thousand Oaks, CA: Corwin. Sage Publications
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2020). *Cyberbullying Identification, Prevention, and Response*. Cyberbullying Research Center. Dostupno na : <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2020.pdf> (13.07.2022.)
- Hrabri telefon. (2017). *Hrabri čuvari*. Dostupno na:: <https://udruga.hrabritelefon.hr/novosti/provedene-edukacije-za-nastavnike-strucne-suradnike-i-roditelje-u-sklopu-projekta-hrabri-cuvari-2/> (13.07.2022.)
- Jeleč, V., Buljan Flander, G., Raguž, A., Prijatelj, K. i Vranjican, D. (2020). Elektroničko nasilje među djecom i mladima: Pregled preventivnih programa, *Psihologijske teme*, 29(2), str. 459-481. Dostupno na: <https://doi.org/10.31820/pt.29.2.12> (15.07.2022.)
- Kowalski, R. i Limber, S. (2008). Electronic Bullying Among Middle School Students. *The Journal of adolescent health: official publication of the Society for Adolescent Medicine*. 41(6), str. 22-30. Dostupno na: [Electronic bullying among middle school students - PubMed \(nih.gov\)](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15111111/) (04.08.2022.)

- Marczi, S. (2014). *Odnosi među mladima u virtualnom svijetu*. Diplomski rad. Filozofski fakultet, Osijek. Dostupno na: [Odnosi među mladima u virtualnom svijetu | Digitalni akademski arhivi i repozitoriji \(srce.hr\)](#) (13.07.2022.)
- Matijević, A. (2014), *Nasilje nad i među mladima na Internetu*. U: Majdak, M. (ur.), *Nasilje na Internetu među i nad djecom i mladima*. Zagreb: Društvo za socijalnu podršku, str. 13-27.
- Meštrović, I. (2021). *Vršnjačko elektroničko nasilje na društvenim mrežama: usporedba učenika ruralnih i gradskih škola*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:071429> (01.08.2022.)
- Narodne novine (2013). *Pravilnik o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima*. Zagreb: Narodne novine. Dostupno na: [Pravilnik o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima \(nn.hr\)](#) (13.08.2022.)
- Nikčević-Milković, A., i Jerković, A. (2016). Učestalost i oblici elektroničkog zlostavljanja učenika viših razreda osnovnoškolske dobi u tri različite školske sredine, *Školski vjesnik*, 65(1), str. 75-93. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/177321> (15.06.2022.)
- O'Keeffe G. S., Clarke-Pearson K. (2011). The impact of social media on children, adolescents, and families, *Pediatrics*, 127(4), str. 800–804. Dostupno na: <https://doi.org/10.1542/peds.2011-0054> (17.08.2022.)
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti?* Zagreb. Školska knjiga.
- Osnovna škola „Mihovil Pavlek Miškina“ Đelekovec (2021). *Program za suzbijanje nasilja*. Đelekovec: Osnovna škola „Mihovil Pavlek Miškina“ Đelekovec. Dostupno na: http://os-mpavlek-miskina-djelekovec.skole.hr/upload/os-mpavlek-miskina-djelekovec/images/static3/989/attachment/Program_za_suzbijanje_nasilja_2021.-2022..pdf (28.08.2022.)
- Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci (2018). *PRAVILNIK O SIGURNOJ I ODGOVORNOJ UPORABI INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE*. Križevci: Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci. Dostupno na: http://os-vnazor-kc.skole.hr/va_ni_pravilnici_kole/pravilnik_o_sigurnoj_i_odgovornoj_uporabi_informacijsko_komunikacijske_tehnologije (28.08.2022.)

- Petrie, K. (2014). The relationship between school climate and student bullying. *TEACH Journal of Christian Education*, 8(1), str.26-35. Dostupno na: ["The Relationship Between School Climate and Student Bullying" by Kevin Petrie \(avondale.edu.au\)](#) (13.06.2022.)
- Pettalia, J. L., Levin, E. i Dickinson, J. (2013). Cyberbullying: Eliciting Harm Without Consequence. *Computers in Human Behavior*, 29(6), str. 2758-2765. Dostupno na: <https://isiarticles.com/undles/Article/pre/pdf/30370.pdf> (25.06.2022.)
- Piccoli, V., Carnaghi, A., Grassi, M., Bianchi, M. (2020). Cyberbullying through the lens of social influence: Predicting cyberbullying perpetration from perceived peer-norm, cyberspace regulations and ingroup processes, *Computers in Human Behavior*, 102, str. 260-273. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0747563219303292> (14.07.2022.)
- Pregrad, J., Tomić Latinac, M., Mikulić, M., Šeparović, N. (2010). *Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima*. Izvještaj o rezultatima istraživanja provedenog među djecom, učiteljima i roditeljima u osnovnim školama, u sklopu programa prevencije elektroničkog nasilja „Prekini lanac!“. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku. Dostupno na: [Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima | UNICEF Hrvatska](#) (14.06.2022.)
- Pyzalski, J. (2012). From cyberbullying to electronic aggression: Typology of the phenomenon. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17, str. 305-317. Dostupno na: [\(PDF\) From cyberbullying to electronic aggression: typology of the phenomenon \(researchgate.net\)](#) (14.06.2022.)
- Roberts, W. B., Jr., i Coursol, D. H. (1996). Strategies for intervention with childhood and adolescent victims of bullying, teasing and intimidation in school settings. *Elementary School Guidance and Counseling*, 30(3), str. 204–212. Dostupno na: [strategies for intervention with childhood and adolescent victims of bullying, teasing, and intimidation in school settings on JSTOR](#) (28.06.2022.)
- Social Media Victims Law Center: Types of Cyberbullying. Dostupno na: [Types of Cyberbullying | Social Media Victims Law Center](#) (20.08.2022.)
- Strabić, N., i Tokić Milaković, A. (2016). Elektroničko nasilje među djecom i njegova usporedba s klasičnim oblicima vršnjačkog nasilja, *Kriminologija i socijalna integracija*, 24(2), str. 166-183. Dostupno na: <https://doi.org/10.31299/ksi.24.2.8> (14.07.2022.)

- Thapa, A., Cohen, J., Guffey, S. i Higgins-D'Alessandro, A. (2013). A review of school climate research. *Review of Educational Research*, 83(3), str. 357-385. Dostupno na: [\(PDF\) A Review of School Climate Research \(researchgate.net\)](#) (20.07.2022.)
- Vandebosch, H. i Green, L. (2019). *Narratives in Research and Interventions on Cyberbullying among Young People*. Cham: Springer Nature Switzerland
- Vejmelka, L., Strabić, N., i Jazvo, M. (2017). Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju, *Društvena istraživanja*, 26(1), str. 59-78. Dostupno na: <https://doi.org/10.5559/di.26.1.04> (28.06.2022.)
- Velki, T., Kuterovac Jagodić, G., Antunović, A. (2014). Razvoj i validacija hrvatskog upitnika školske klime za učenike. *Suvremena psihologija*, 17(2), str. 151-165. Dostupno na: [Razvoj i validacija Hrvatskog upitnika školske klime za učenike | FOOZOS Repozitorij](#) (11.07.2022.)
- Walker, C. M., Sockman, B. R., Koehn, S. (2011). An Exploratory Study of Cyberbullying with Undergraduate University Students. *TechTrends*, 55 (2), str. 31-38. Dostupno na: [An Exploratory Study of Cyberbullying with Undergraduate University Students | Request PDF \(researchgate.net\)](#) (17.07.2022.)
- Wentzel, K. R. (2002). Are effective teachers like good parents? Teaching styles and student adjustment in early adolescence. *Child Development*, 73(1), 287-301. Dostupno na: [Are effective teachers like good parents? Teaching styles and student adjustment in early adolescence - PubMed \(nih.gov\)](#) (12.08.2022.)
- Willard, N. E. (2004). *An Educator's Guide to Cyberbullying and Cyberthreats*. Dostupno na <http://cyberbully.org/docs/cbcteducator.pdf>.
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research Press.
- Young, R., Tully, M. and Ramirez, M. (2017). School Administrator Perceptions of Cyberbullying Facilitators and Barriers to Preventive Action: A Qualitative Study, *Health Education & Behavior*, 44(3), str. 476–484. Dostupno na: [School Administrator Perceptions of Cyberbullying Facilitators and Barriers to Preventive Action: A Qualitative Study - Rachel Young, Melissa Tully, Marizen Ramirez, 2017 \(sagepub.com\)](#) (18.06.2022.)
- Zullig, K. J., Koopman, T. M., Patton, J. M. i Ubbes, V. A. (2010). School climate: Historical review, instrument development, and school assessment. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 28(2), str. 139-152. Dostupno na: [School Climate: Historical Review, Instrument](#)

[Development, and School Assessment - Keith J. Zullig, Tommy M. Koopman, Jon M. Patton, Valerie A. Ubbes, 2010 \(sagepub.com\) \(12.07.2022.\)](#)